

ORTA DOĞU'DA İSLAMCI SİYASET

DEĞİŞİM SÜRECİNDE MÜSLÜMAN KARDEŞLER VE NAHDA

Orta Doğu'da İslamcı Siyaset: Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler ve Nahda Raporu
M. Tahir Kılavuz, M. Hüseyin Mercan, Süleyman Güder tarafından yürütülen araştırma
neticesinde kaleme alınmıştır.

Muhammet Tahir Kılavuz, Lisans eğitimini 2011 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamlamıştır. Ayrıca 2010–2011 yılı içerisinde Sciences Po Paris'de değişim öğrencisi olarak bulunmuştur. Yüksek lisans derecesini Koç Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden almış ve 2011-2013 yılları arasında aynı üniversitede araştırma görevlisi olarak çalışmıştır. Akademik ilgi alanları otoriter rejimler, demokratik teori, rejim değişimi, Ortadoğu'da toplum ve devlet, Siyasal İslam, Avrasya enerji politikaları ve toplumsal değişim kavramıdır. Kılavuz, hâlen Notre Dame Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde doktora çalışmasını sürdürmektedir.

Muhammed Hüseyin Mercan, 2011 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı bünyesinde "Suriye Dış Politikası ve Ulusal Çıkar: 1990–2010" başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı. Hâlihazırda İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı'nda doktorasına devam etmektedir. Erciyes Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

Süleyman Güder, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler'de "A Comparative Analysis of the Foreign Policy Perspectives in Two Latin American States: Brazil and Venezuela in the Twenty-First Century" başlıklı teziyle yüksek lisans derecesi aldı. Latin Amerika siyaseti, Türk dış politikası, güncel Ortadoğu siyaseti ve sosyal hareketler konularında araştırmalar yapan Güder, hâlen Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doktora çalışmasını sürdürmektedir.

Yayın Editörü: Lütfi Sunar

Tasarım ve Uygulama: Furkan Selçuk Ertargin

Baskı ve Cilt: Limit Ofset

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi ZA13 Topkapı/İstanbul Tel: 0212 567 45 35

İLKE YAYINLARI: 2 ARAŞTIRMA RAPORLARI: 2

©İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği

Orta Doğu'da İslamcı Siyaset: Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler ve Nahda

İstanbul 2014 (2. Basım)

ISBN 978-605-65233-0-4

Elektronik ISBN 978-605-86375-0-4

İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği

Sultantepe Mah. Selmanipak Cad.

No:63/1 Üsküdar PK:34674 / İstanbul

T: +90 216 532 6370

F: +90 216 532 6371

e-posta: bilgi@ilke.org.tr

www. **ilke**.org.tr

**ORTA DOĞU'DA İSLAMCI SİYASET
DEĞİŞİM SÜRECİNDE MÜSLÜMAN KARDEŞLER VE NAHDA**

İÇİNDEKİLER

Takdim	7
Önsöz	9
Yönetici Özeti	13
Giriş	21
Amaç, Kapsam ve Yöntem	23
Arap Orta Doğusu'nun Lideri: Mısır	25
Kuzey Afrika'nın Kapısı: Tunus	27
Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler	29
Kuruluşundan Devrime Müslüman Kardeşler'in Macerası	30
Toplumsal Aktör Olarak Müslüman Kardeşler'in Doğuşu	30
Hür Subaylar Darbesi: Siyasetin Kıskaçında Müslüman Kardeşler	31
Enver Sedat Dönemi: Görece Serbestlikten Baskıcı Yıllara Dönüş	33
Muhammed Hüsnü Mübarek: Uluslararası Toplumun Baskısı ve Aktif Siyasete Dönüş	35
Mısır'daki "Mübarek" Devrim ve Müslüman Kardeşlerin İktidarla İmtihanı	38
25 Ocak 2011 Devrimi ve Sonrası	38
Demokrasiye Bakış ve Hareket İçindeki Gerilim	40
Dış Politika ve Küresel Sistem	43
Din ve Devlet İşleri Gerilimi/Ayrımı	45
Yeni Dönemde Kadın Meselesine Bakış ve Kadının Rolü.....	46
Müslüman Kardeşlerin Dönüşü(mü): Genel Bir Değerlendirme.....	47

Değişim Sürecinde Nahda Hareketi	49
Tunus'ta Siyasal Hayat ve İslami Hareket	50
Burgiba ve Bin Ali Dönemlerinde Tunus'ta Siyasal ve Toplumsal Hayat.....	50
Tunus'ta İslami Hareket	54
Nahda Hareketi'nin Fikri Temelleri	57
Nahda Hareketi'nin Temel Fikirleri	58
İslam'ın Siyasetteki Konumu	59
Demokrasi ve İnsan Hakları.....	61
Batı Dünyasıyla İlişkiler	64
Laiklik, Modernite ve Sivil Toplum	65
Toplumda Kadınların Konumu ve Hakları	69
Yeni Dönemde Tunus ve Nahda.....	73
Yeni Rejim ve Hükûmet Sonrası Tunus'un Durumu	73
Nahda Hareketi'nin Geleceği ve Önündeki Engeller.....	76
Sonuç: Yol Ayrımındaki Mısır ve Tunus.....	81
Kaynakça	89
Mülakatlar	94

Takdim

Geçmişten gelen köklü bir çabanın 2010 yılında vücut verdiği İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği, kuruluşundan bu yana içinde bulunduğu toplumdaki değişim ve dönüşümü anlama, tahlil etme ve bunları hayra yönelik olarak etkilemeye çalışan bir kurum olmuştur. Bununla birlikte, İLKE ümmet olmanın bilinciyle yakın coğrafyamız Orta Doğu'daki değişim ve dönüşüme bigâne kalınamayacağını düşünmektedir.

Kabul etmeliyiz ki, uzunca yıllar Orta Doğu'ya dair algılarımız/bilgilerimiz belirli kaynaklardan "işlenmiş" şekilde gelmekteydi. Bu coğrafyaya yönelik algılar da bu istikamette işlenmiş ve belirlenmiş oluyordu. Yine bu kaynaklara göre dünyanın bu bölgesi uzak durulması gereken "bataklık" bölge olarak nitelendirilmekteydi. Ancak gelinen noktada, umut verici bir durum olarak, bu yaklaşımın son on yılda değiştiği görülmüştür. Artık Türk akademisyenlerinin de bölgeyle "doğrudan" ilgilenmesinin yanı sıra buralara dair alan araştırmaları yaptıklarına şahit olmaktadır.

2011 yılı Orta Doğu için önemli gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. 2010 yılında küçük bir ülke olan Tunus'un küçük bir kasabasında patlak veren *hayırlı vaka* sonuçları itibarıyla da bölge insanının hayrına olmuştur. Bundan sonraki sürecin her ne kadar bugün kısmen Mısır'da şahit olunduğu gibi netameli ve sancılı bir süreç olacağı tahmin ediliyor olsa da, bölgede bir defa taşlar yerinden oynamış ve sonraki süreçte oluşacak yeni düzenin/durumun eskisinden daha kötü olamayacağı aşikârdır. Aslında birçok kişi olaylar patlak verene kadar bölgede gelir eşitsizliği ve zulmün hâkim olduğunu ve daha da önemlisi meşruiyeti olmayan liderlerin kalıcı olmayacağını bilmekteydi; fakat müstebit devlet adamlarının siyaset sahnesinden "aniden" düşeceğini en iyi istihbarat kaynaklarına sahip olanlar da dâhil kimse tahmin edemezdi. Bununla birlikte Müslüman dünyanın istemediği hâlde nasıl

oldu/oluyor da yıllarca bu *istibdat* rejimlerine boyun eğdikleri, yeni dönemde toplumsal refahın ve istikrarın devamı için ayrıca araştırmaya ve üzerinde düşünmeye muhtaç bir mesele olduğu bir kenara not edilmelidir.

Yaşanan bu süreç sonucunda istibdat rejimlerinin geri çekilmesiyle iktidar olmaları gündeme gelen İslami hareketlerin rolü, baskıcı rejimler sonrası bir dönemde siyaset yapacakları için önemlidir. Bu bağlamda, mensubu oldukları İslam medeniyetinin yönetim ahlakı ve siyaset tecrübesinden beslenerek kuracakları "dünya" sadece kendi ülkeleri için değil, tüm Müslümanlar için yeni bir bakışı, kavrayışı, fırsatı ve umudu beraberinde getirecektir. İLKE olarak elinizdeki raporu bu gaye ve beklentiler doğrultusunda hazırlatmış bulunmaktayız. Orta Doğu'daki İslami hareketlerden Mısır'daki Müslüman Kardeşler ve Tunus'taki Nahda hareketlerini konu edinen bu eser, 2011 sonrası "Arap Baharı" olarak tabir edilen Arap ve Berberi dünyasındaki dönüşümler ışığında, İslam coğrafyasında yakın gelecekte yaşanabilecek muhtemel değişimlerin seyrine dair bir gelecek projeksiyonu sunmaktadır.

Araştırmaya konu olan Mısır, herhangi bir Arap ülkesi, Müslüman Kardeşler hareketi de herhangi bir hareket değildir. Hilafetin ilgasından sonraki dönemde İslami dinamizmi sürdürerek var olan birçok İslami hareketin doğuşuna "anayurt" olmuş; 2011 Hüsnü Mübarek rejimi sonrasındaysa Orta Doğu ülkelerinin umut kaynağı olmuştur. Araştırmanın diğer sacayağı olan Tunus da bizim için artık Kuzey Afrika'dan herhangi bir ülke değildir. 2011 yılında tüm bölgeyi kasıp kavuran olaylara beşiklik etmiş bu ülke, yıllar yılı yaşamış olduğu katı ve jakoben modernleşme tecrübesiyle Türkiye'ye ne kadar da çok benzemektedir. Bunu anlamak için Tunus'ta senelerce cereyan eden tartışmalara ve yaşananlara bakmak kâfidir.

Elbette ki Orta Doğu'ya dair meselelerimiz irdelenecek birçok yön barındırmasına rağmen raporda bunlardan sadece bir tanesine temas edilmiştir. Çalışmanın bu yönüyle yeni çalışmalara vesile olması bile amacına ulaşması için yeterli olacağını düşünmekteyiz. Bu vesileyle araştırmayı büyük bir gayret ile yürüten M. Tahir Kılavuz'a, M. Hüseyin Mercan'a ve Süleyman Güder'e teşekkür eder, araştırma raporunun alanında önemli katkılar sunan bir çalışma olmasını temenni ederim. Yakında sizlerle paylaşacağımız bir sonraki araştırma raporumuzda buluşmak üzere...

Davut Şanver

İLKE Yönetim Kurulu Başkanı

Önsöz

On dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarında İslam dünyasının yaşamış olduğu siyasi, iktisadi, kültürel ve toplumsal sıkıntılar ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması, daha önceki yüzyıllarda sahip olunan refahın kaybı ve belki de bunlardan daha önemlisi işgal tecrübelerinin yaşanması, bunlara birer cevap niteliğinde çözüm arayışlarını beraberinde getirmiştir. İlk etapta ilmî ve siyasî düzeyde var olan bu çözüm arayışları zamanla halk nezdinde de karşılık bulmuş; İslam dünyasında yönetimi ellerinde bulunduran Batılı güçlere ve onların "içerdeki" halefleri olan "Batıcı" liderlere karşı "uyanış" hareketleri olarak belirginleşmiştir. Bu süreçte Müslümanlar, önceleri silaha dayalı şekilde belirginleşen mücadele stratejileri/çabaları yanında zamanın getirdiği değişikliklere paralel olarak modern anlamda toplumsal hareketler çerçevesinde de faaliyet göstermeye başlamışlardır.

İslami veya İslamcı hareketler diye adlandırılan bu hareketlerin kimi bir âlimin; kimiye bir münevverin önderliğinde vücut bulmuştur. Ancak bu hareketler arasında etkileri bakımından belki de en önemlisi, bir öğretmenin girişimiyle ders ve sohbet halkaları şeklinde Mısır'ın İsmailiye kentinde ortaya çıkmıştır. Hasan el-Benna isimli öğretmenin 1928'de mütevazı bir topluluk olarak kurduğu Müslüman Kardeşler hareketi, kısa sürede tüm Mısır'a yayılmış ve hareket zamanla tüm İslam dünyasına yayılarak birçok ülkede ciddi anlamda etkili olmuştur. Öyle ki etkisi sadece Bilad-ı Şam'a değil, kısa sürede Mağrip'e, Anadolu'ya, Hint alt kıtasına ve Balkanlar'a kadar ulaşmıştır. Mısır'daki Müslüman Kardeşler tecrübesi, etkili olduğu ülkelerin tamamında, bu ülkelerin kendi toplumsal ve siyasal yapıları ve dâhili sıkıntılarından dolayı örgütlü bir hareketin başlamasına yol açmasa da, Tunus'taki Nahda Hareketi'nin de aralarında bulunduğu birçok harekete ilham kaynağı olmuştur.

İslamcı hareketlerin ortaya çıkışı, nasıl ki birer siyasal ve toplumsal hareket olarak zamanın getirdiği değişikliklerle paralellik göstermiş -bir anlamda Müslüman toplumların mevcut düzene kendi fikir ve eylemlerini terk etmeksizin adapte olmaları sonucunda gerçekleşmiş- ilerleyen yıllar içerisinde de yaşanan değişimlere karşı yeni tavır alışlar söz konusu olmuştur. Bu bağlamda, her ne kadar temel tezlerinde ve amaçlarında ciddi benzerlikler barındırsalar da on dokuzuncu yüzyılın sonundaki bir İslami hareketle, yirminci yüzyılın ortasındaki veya sonundaki İslami hareketler arasında zaman faktörü nedeniyle bazı farklılıklar olacaktır.

Arap toplumlarının kendilerini yıllardır baskıya maruz bırakan istibdat rejimlerine ve bu rejimlerin liderlerine karşı gerçekleştirdikleri bir ayaklanmanın, bu toplumlarda önemli roller üstlenen İslamcı hareketler için de çok ciddi sonuçları olmuştur. Halkın desteğine sahip olsalar da otoriter rejimlerin baskısı altında temsil ettikleri kesimlerin sesi olmaları engellenen bu hareketler için, 2011 sonrası "Arap devrimleri" hem bir fırsat hem de bir imtihan olmuştur. Fırsat olmuştur; zira ilk defa serbest ve demokratik seçimlerin yapıldığı bu ülkelerde, yani Tunus, Mısır ve Libya'da, İslamcı hareketlerin temsilcileri hükümet konumuna gelmişlerdir. Fakat bu durum, İslami hareket temsilcileri için aynı zamanda bir imtihandır; zira bugüne kadar hep muhalefette olan, üstelik sağlıklı bir şekilde muhalefet yapma imkânı dahi bulamayıp zor şartlar altında bunu gerçekleştirmeye çalışan bu kişiler, tarihlerinde ilk kez ülke idaresinin resmî temsilcileri olmuşlardır. İlk etapta bu, fırsat gibi gözükse de bir bakıma bu hareketlerin güç ile sınanmasıdır. Dolayısıyla Arap devrimleri, Orta Doğu'daki İslamcı hareketler için hem umutlu yarınların hem de zorlu bir sürecin başlangıcı olmuştur.

Geçmişte İslamcı hareketler nasıl ki İslami fikrin yeniden inşasını gerçekleştirmek için, zamana ve onun getirdiği siyasal, toplumsal ve iktisadi zorluklara çözüm bulmaya çalışmışlarsa, müstebit idarecilerin yönetimi halka devrettiği bugünlerde de çözüm arayışlarına devam etmektedirler. Özellikle de bu hareketler, sahip oldukları fikirler açısından ülke idaresine ve toplumun tamamını kuşatıcı konumuna geldikleri bugünlerde, belki de önceki dönemlerden çok daha yoğun bir çözüm arayışı içinde olmuşlardır. Bunun doğal bir sonucu olarak sahip oldukları bazı fikirlerinde, yer yer tartışmalara da yol açacak şekilde bazı değişimlerin, daha doğru bir ifadeyle söylem farklılaşmalarının söz konusu olması muhtemeldir.

İşte İslamcı hareketlerin, özelde ise devrimler sonrası büyük fırsat ve imtihanlara muhatap olan iki hareketin, yani *Müslüman Kardeşler* ve *Nahda'nın*, önündeki zorluklar ve yaşamış olduğu değişim-süreklilik ikilemi, bizleri bu hareketleri hem fikrî hem de eylemsel yönden

inceleyecek bir çalışma yapmaya zorlamıştır. Zira tarihî bir vâkıanın söz konusu olduğu bu coğrafyaya kayıtsız kalamazdık. Henüz neticelenmemiş bir süreci/vâkıayı incelemenin zorluklarının farkında olmamıza rağmen, topluma karşı sorumluluk duygumuz gereği olayların sonuçlanmasını da bekleyemezdik. Bu ülkenin sakinleri olarak, bulunduğumuz konum itibarıyla olayları anlama, anlamlandırma ve sonrasında analiz etmek durumundayız. Bu sebeple, Müslüman Kardeşler ve Nahda hareketlerinin geçmişten günümüze yaşadıkları süreçleri ve çeşitli konulardaki yaklaşımlarını ortaya koyarak, hem bu hareketlerin daha iyi anlaşılması hem de fırsatlar kadar önlerindeki zorlukların da ortaya çıkarılması için bu çalışmayı gerçekleştirmiş bulunmaktayız. Literatür taraması, tarihsel arka plan incelemesi, sıklıkla değişen güncel olayların takibi ve Mısır ile Tunus'a gerçekleştirilen bir araştırma gezisi esnasında yapılan mülakatlar sonucunda hazırlanan bu rapor yaklaşık bir yıla yakın bir sürede tamamlanmıştır.

Öncelikle, çalışmanın her aşamasında araştırmaya yaptığı katkılarla bize destek olan ve araştırmanın editörlüğünü yapan Yrd. Doç. Dr. Lütfi Sunar'a teşekkürlerimizi sunuyoruz. Ayrıca rapor yazım aşamasında hazırlanan taslak metinleri inceleyerek görüş ve önerilerini bizlerle paylaşan Yrd. Doç. Dr. Süleyman Elik'e, İsmail Yaylacı'ya, Vahdettin Işık'a ve İLKE araştırmacılarına; Mısır ve Tunus'ta yapılan görüşmelerin ayarlanmasında bizlere yardımcı olan Beşir Eryarsoy'a, Ömer Faruk Korkmaz'a, Yrd. Doç. Dr. Ramazan Yıldırım'a, Aydoğan Kalabalık'a, Hamdi Yıldız'a, Sena el Benna'ya, Ömer Faruk Tokat'a, Muhammed Emin Saraç'a, İbrahim Buizzi'ye, Enver Mısırlı'ya ve Anadolu Ajansı'nın Kahire ve Tunus temsilciliklerine bu vesileyle şükranlarımızı sunuyoruz. Son olarak, bu Araştırma Projesi'nin tamamlanması ve sizlerle paylaşılması esnasında bize vermiş oldukları her türlü destek için İLKE Mütevelli Heyeti ve Yürütme Kurulu'na teşekkürü bir borç biliriz.

M. Tahir Kılavuz, M. Hüseyin Mercan, Süleyman Güder

Aralık 2012

Yönetici Özeti

Orta Doğu'daki değişim rüzgârlarının hâkim olduğu günlerde, toplumsal hareketlerin bölge siyasetindeki etkisi ve bu etkinin mahiyeti hakkında yoğun tartışmalara şahit olunmuştur. Bununla birlikte, Orta Doğu siyasal yaşamında toplumsal hareketlerin rolü, siyasetin aktörlerinin çeşitlendiği 1990'lı yıllardan beri dünyadaki gelişmelere paralel olarak artmıştır. İslami hareketler de bu konuda diğer toplumsal hareketlere benzer bir seyir izlemiştir. İslami hareketlerin son dönemde, özellikle de 2010 sonu ve sonrasında otoriter rejimlere karşı gerçekleştirilmiş kitlesel hareketlerin sonucunda, siyasi düzeyde elde ettikleri yeni faaliyet alanlarıyla daha geniş bir manevra sahası kazanmaları dikkat çekmektedir. Günden güne önemi artan Orta Doğu'daki İslami hareketlere dair durumu doğru tespit edebilmek için bölgesel, toplumsal ve siyasal dinamiklerin yakından incelenmesi gerekmektedir. Bugün gelinen nokta itibarıyla bölgesel, toplumsal ve siyasal dinamiklerin yakından incelendiği ve anlama eksenli bir çalışmanın ihtiyacı hissedilmektedir. Bu çalışma, böyle bir ihtiyacı karşılamak üzere ortaya çıkmıştır.

Bu araştırma raporu, Orta Doğu'daki İslami hareketlerden Müslüman Kardeşler (Mısır, 1928) ve Nahda Hareketi'ni (Tunus, 1989; daha önce İslami Yöneliş Hareketi, 1981) değişim ve süreklilik bağlamında ele almaktadır. Mısır'da Müslüman Kardeşler ve Tunus'ta Nahda hareketleri Orta Doğu'da iki önemli İslamcı harekettir. Bu iki hareket "Arap Baharı" veya "Arap Uyanışı" olarak adlandırılan süreç sonrası, yerleşik siyasi otoritelere karşı toplumsal bir isyan sonucunda kısmi demokratikleşme ve serbest seçim neticesinde ülkelerinde hükümet olmuşlardır. Bu sebeple bu iki hareketin kendi dönüşümlerinin anlaşılmasının bölgede ve İslam dünyasında gelecekte yaşanabilecek değişimleri kavramak için önemli bir imkân sunacağı kabul edilmektedir. Bu iki ülkenin/hareketin örnek olay seçilmesin-

deki en önemli iki etkenden birincisi, Orta Doğu Arap coğrafyasına açılan bir kapı olarak Mısır'ın ve Kuzey Afrika'ya açılan bir kapı olarak da Tunus'un bölgedeki gelişmeleri etkilemede önemli konumlarının olmasıdır. İkincisiyse her iki ülkede yeşeren iki İslami hareket olarak Müslüman Kardeşler ve Nahda hareketlerinin tarihsel ve mevcut birikimleriyle Orta Doğu'da ve özellikle de ülkelerinde yüksek bir temsil gücüne sahip olmasıdır. Dolayısıyla Orta Doğu'da yaşanan değişimleri takip etmek için bu iki ülke ve hareket önemli veriler sunmaktadır.

Konuyla ilgili Arapça, Fransızca, İngilizce ve Türkçe kaynakların incelenmesi ile Mısır ve Tunus'tan konu hakkında uzman birçok kişi ile yapılan mülakatlara dayanan bu Araştırma Raporu, Müslüman Kardeşler ve Nahda hareketlerini değişim ve süreklilik bağlamında ele almaktadır. Orta Doğu'da İslamcı siyasetin önemli iki hareketinin günümüzde izlemiş oldukları siyasette ve bununla paralel olarak kullanmış oldukları siyasi üslupta değişim olup olmadığı sorusu araştırmanın en önemli sorunsalıdır. Araştırmada şayet varsa izlenen siyasetin ve üslubun değişimine neden olan yerel, bölgesel ve küresel amillerin etkisi üzerinde durulup, Orta Doğu'daki yönelimlere dair tespitlerde bulunmak hedeflenmektedir.

Mısır'da ortaya çıkan ve bazı Orta Doğu İslam ülkelerinde de faaliyet gösteren dinî-siyasi bir teşkilat ve hareket olan Müslüman Kardeşler (bundan böyle "Kardeşler") 1928'de Mısır'ın İsmâiliyye kentinde Hasan el-Benna tarafından kurulmuştur. Benna'nın 1949 yılında uğradığı suikast sonrasında hayatını kaybetmesinin ardından hareketin sonraki yıllardaki temsilcileri teşkilatın temel prensipleri dâhilinde hareket etmeye çalışmış ve hem siyasi yapı ile mücadele içinde olmuş hem de Mısır toplumunun İslami bir anlayış dâhilinde tanzim edilmesi için tebliğ ve eğitim faaliyetlerine devam edilmiştir. Cemal Abdünnâsır, Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek dönemlerinde Kardeşler mensupları türlü zorluklarla yüzleşmek zorunda kalmış ve özellikle teşkilatın yönetici kesiminin çoğunluğu defalarca ve uzun yıllar boyunca hapislerde kalmış ve sürgüne gönderilmiştir. Kardeşler'e yönelik uygulanan baskı ve şiddet politikaları hareket içinde bazı değişikliklerin de meydana gelmesine yol açmıştır.

Kardeşler'in 1990 sonrasındaki seyri incelendiğinde Benna'nın inşa ettiği temel ilkelerden sapma olmamakla birlikte, teşkilat içinde bir İslah (düzeltme/gözden geçirme/yenile(n)me) Projesi başlatılmıştır. İslah Projesi çerçevesinde siyasi otorite ile kurulan ilişkileri yeniden gözden geçirme durumu ve rejime karşı yürütülen açık siyasetin çeşitli şekillerde dönüşüm geçirmesiyle uzlaşının da ön plana çıktığı bir anlayış hareket içinde meydana gelmiştir. Bu durum hareketin son yıllardaki liderlerinin açıklamalarında görülmektedir. Ayrıca Kardeşler'in aslından kopmadan açılımlar yapması ve yerel, bölgesel ve küresel boyutta çeşitli ilişkiler geliştirmesi gerektiği hususu da bu dönemde sıkça tartışılmaya başlanmıştır.

tır. Aynı şekilde bu dönem teşkilat içindeki yenilikçi ve gelenekçi tartışmasının da ortaya çıktığı bir döneme rastlamaktadır. Mehdi Akif'in mürşitliği döneminde (2004–2010) atılan adımların ürünleri özellikle devrim sonrası Mısır'da Kardeşler'in hareket alanını genişletmiştir. Son yıllarda hareket içindeki tartışmalar Mübarek rejiminin sona ermesinin ardından Mısır'ın yeni bir döneme girmesiyle birlikte pratiğe de doğrudan yansımıştır. Uzun yıllardır Batı ile kurulacak olan ilişkilerden kavramların yorumlanması ve uygulanmasına kadar teorik düzlemde tartışılan birçok konu bu yeni süreçte pratiğe dönüştürülebilmiştir. Bu nedenle Kardeşler içindeki açılımlar, tartışmalar ve gerilimler yeni bir sürece de evrilmiştir.

Zaten Mübarek rejiminin son yıllarda halk nezdinde meşruiyeti önemli ölçüde sarsılmışken, Mısır'da 2011'in başında ayaklanmaların başlaması ve özellikle gençler eliyle bu işin sürüklenmesi rejimin sonunun habercisi olmuştur. Ancak Tahrir Meydanı'nda Mübarek rejimine karşı aynı tonda muhalefet sergileyen gruplar arasında, Mübarek'in gitmesinin ardından problemler tezahür etmeye başlamıştır. Özellikle Selefi ve Hristiyan gruplar arasında yaşanan çatışmalar, kazanılan başarıya görece gölge düşürürken devrim sonrası sürecin nasıl şekilleneceği noktasında da büyük soru işaretlerinin oluşmasına neden olmuştur. Mübarek sonrası yönetimi ele alan ordu, ülke içindeki konumunu korumaya çalışmış ve iktidarı devretmek istememiştir. Geçiş sürecinde Kardeşler'in başını çektiği İslamcıların bazı stratejik adımları, yeni Mısır'ın onlar tarafından şekillendirilmesine imkân sunmaktadır. Müslüman dünyadaki İslami hareketlere ilham kaynağı olmuş Kardeşler, Mısır'da Mübarek rejiminin sonra ermesiyle yeni bir sürecin içine girmiştir. Fikri, siyasi ve sosyal bakımdan yerel, bölgesel ve küresel düzlemde değişim ve dönüşüm sarmalı içine girildiği bu dönemde Kardeşler'in çeşitli krizlerle yüzleştiği görülmektedir. Gelenekçi ve yenilikçi gruplar arasında anlaşmazlığın arttığı, nesil çatışmasının meydana geldiği, iktidar ve yönetimle imtihan olunduğu, Batılı kavramlarla daha fazla yüzleşilen bu süreçte Kardeşler'i farklı sıkıntılar beklemektedir. Öncelikle eski rejimin kalıntılarına karşı verilecek mücadelede kalıcı ve kararlı adımların atılması yeni sürecin inşasında son derece önemli olacaktır. Mursi'nin bugüne kadar başta askerî kanadın önde gelen isimleri olmak üzere Mübarek rejiminin kalıntılarına karşı verdiği mücadele Mısır'ın geleceğine dair bazı ipuçları vermektedir. Ayrıca iç siyaset ve ekonominin birçok düzenlemeye ihtiyaç duyan yapısı ve reform alanlarının genişliği ülkenin hızla kalkınabilmesi yönünden önemli bir fırsattır.

Mısır'daki yeni süreçte Kardeşler'in ülke gerçekleri ışığında sadece cemaat refleksiyle hareket eden bir yapılanmadan öteye gidip siyasi parti olarak kurduğu Hürriyet ve Adalet Partisi kendini yeniden formüle etmesi gerekmektedir. Özetle, şu an için Kardeşler'in kuruluşundan bugüne kadar temel ilkelerinden büyük bir kopuş göstermediği görülmektedir. Bununla birlikte çeşitli meselelerde ayrıntıya inildiğinde ise harekette ciddi değişimler

yaşanmış ve yaşanmakta olduğu da gözlemlenmektedir. İktidar olduktan sonra kurulacak ilişki biçimlerinin temel ilkelerin varlığını ne kadar süre daha devam ettirebileceği ise belirsiz bir durum olarak ortada durmaktadır. Bugünün Kardeşler Hareketi'nin 1930 ya da 1940'ların Mısır'ındaki hareket olmadığı son tahlilde ifade edilebilir. Bununla birlikte hareketin önde gelenlerinin açıklamalarında tedrici bir ilerleme ve değişim ile muhafazakâr bir tavrın benimsenmeye çalışıldığı göze çarpmaktadır.

Tunus'taki İslami hareketin şekillenmesi, beslendiği kaynaklar ve rejim tarafından gördüğü baskılar yönünden Mısır'daki Kardeşler tecrübesiyle benzerlikler gösterse de nizami yapılanma, baskının boyutu ve bazı siyasi yaklaşımlar yönüyle ondan ayrılmaktadır. Nahda Hareketi'ni değerlendirirken Tunus'un sosyal ve siyasal yapısını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Tunus, Fransız sömürgesi altında yaşamasının yanı sıra bağımsızlıktan sonra kurulan modern ve laik düzeni ile Arap dünyasının geri kalanından ciddi anlamda farklılaşmaktadır. Özellikle dinin sosyal hayat içerisinde ciddi yere sahip olduğu Mısır, Suriye, Lübnan gibi ülkelerin aksine, Tunus'ta dinî hayatın devlet eliyle yapılan tanımlamalarla sınırlandırıldığı ve yapılan reformlarla toplumda Batılı bir hayat tarzının yayıldığı görülmektedir.

Bağımsızlık sonrası (1956) Tunus'un ilk devlet başkanı olan Habib Burgiba, siyasi olarak Fransa'dan bağımsız ancak Batı dünyası ve Batılı değerlerle uyumlu bir devlet ve toplum kurmayı amaçlamıştır. Eğitimini Fransa'da tahsil etmiş olan Burgiba, Aydınlanma düşünürlerinden aldığı ilhamla, Tunus'ta Fransız Devrimi ve Aydınlanma fikirlerini hayata geçirmek istemiş ve bu doğrultuda hızlı ve radikal Batılılaşma hamleleri yapmıştır. Böylelikle Nahda Hareketi'nin sahip olduğu ılımlı (mutedil, vasati) yaklaşımların gelişmesinde, Tunus rejiminin ve toplumsal yapısının ciddi etkisi olduğu iddia edilebilir. 1987 yılında Tunus kansız bir darbe yaşamış ve Burgiba'nın yerine kısa bir süre önce hükûmete dâhil ettiği eski komutan Zeynelabidin bin Ali gelmiştir. Bin Ali esasında darbeyi tamamen anayasal düzlemde gerçekleştirmiştir. Uzun Burgiba yıllarından sonra gelen Bin Ali yönetimi Tunus halkı ve dünyada demokratikleşme yönünde ciddi umutlar oluşmasına yol açmıştır. Gerek Burgiba dönemindeki sekülerleşme ve modernleşme hamleleri, gerek Bin Ali döneminin zirveye varan baskıcı politikaları ve gerekse de hareketin son 20 yılını yasaklı olarak bir anlamda yeraltında geçirmiş olması, hareketin tutumunun belirlenmesinde ciddi rol sahibi olmuştur.

İslami hareketin Tunus'ta doğuşunun temel sebebi olarak bağımsızlık sonrası Burgiba reformları ve dinin yeniden tanımlanması ön plana çıkmaktadır. Tunus dinî hayatının temel direği olan Zeytune Camii ve Zeytune Üniversitesinden ikincisinin kapatılması ile ilmî faaliyetler yara almış, hızlı Batılılaşma reformlarıyla da Arap-İslam kültüründen hızlı bir kopuş başlamıştır. Bu sebeple özellikle genç Müslümanlar kendilerini bir kimlik bunalımı

içerisinde bulmuştur. Gannuşî'nin de belirttiği gibi, Tunus'un Arap-İslam kültürü içerisinde yetişmiş olan genç kesimi, hızlı bir Batılılaşma içine giren ülkede kendilerini birer yabancı gibi hissetmeye başlamışlardır. Lider Gannuşî gibi Nahda hareketi de farklı kanallardan beslenerek bugünkü fikri yapısını geliştirmiştir.

2011 Yasemin Devrimi sonrası Nahda Hareketi'ne baktığımızda İslam'ın siyasetteki yeri konusundaki fikirlerinde önceki görüşleriyle ciddi benzerlikler kadar bazı farklılıklar da görmek mümkündür. Ekim 2011'deki seçimler öncesinde hazırlanan Nahda Partisi Programı'nda "Tunus'un dini İslam'dır." ibaresi geçmektedir. Bu ibare hareketin ılımlı söylemi içerisinde farklı yerlerdeki kullanımlarından biraz farklı bir anlama işaret etmektedir. Hareketin yetkilileri bunun Suudi Arabistan ve İran'daki gibi şeriat kanunlarının doğrudan uygulanacağı bir rejim kurulacağı anlamına gelmediğini belirtmektedirler. Onlara göre Nahda, İslami bir devlet tesis edecek veya doğrudan şeriat kurallarıyla yönetecek bir hareket değil, kendine kaynak olarak İslam'ı ve onun emirlerini alan bir harekettir. Bu bağlamda Nahda yetkililerinin söylemlerinde dikkat çeken noktalardan biri "şeriat" kelimesinin kullanımından çekinmemeleridir. Batı'da "şeriat yasaları" denildiğinde bunun İran, Suudi Arabistan veya Afganistan'daki rejimlerle ilişkilendirilmesine rağmen yetkililer "şeriat" terimini kullanmakta ve bunu Gannuşî'nin de geçmişte tanımladığı üzere hayatı düzenleyen genel prensipler şeklinde geniş bir anlamda tanımlamaktadırlar.

Hareketin geçmiş dönemle karşılaştırıldığında en ciddi farklılaşma noktası fikirlerin eyleme geçirilme aşamasında görülmektedir. Hareket geleneksel olarak demokrasi yanlıdır ve Müslüman toplulukların kendi miraslarından hareketle bir demokrasi modeli tesis edebileceklerini savunur. Bugün Nahda, geçiş süreci olmasının da etkisiyle bazı eksiklikleri olsa da, kurulmakta olan demokratik düzenin en büyük taşıyıcısı konumundadır. Ancak yıllardır kullandıkları söylemin aksine bugün savundukları ve destekledikleri demokratik düzen klasik anlamda bir liberal demokrasidir, "İslami demokrasi" veya "Müslüman demokrasi" diye adlandırılacak kendi hususiyetleri olan bir demokratik model tesis etmiş olmaları gibi bir durum söz konusu değildir. Muhtemel bir başka farklılaşma alanı ise laiklik ve farklı kesimlerin ortak yaşaması mevzularıdır. Laiklik kavramını eski rejimin otoriter ve sert Batılılaşmacı yapısıyla bir arada görüp eleştirmiş olan Nahda, bugün toplumun seküler kesimlerinin taleplerine cevap vermek durumuyla karşı karşıyadır. Zira her ne kadar Nahda temsilcileri söylemlerinde her kesimin özgürce yaşamını sürdürebileceği bir Tunus toplumu olacağını belirtse de seküler kesimler gelecekteki ve özgürlük alanlarının daralması konusundaki endişelerini sıklıkla dile getirmektedir. Ayrıca Nahda'nın söylem düzeyindeki toplumu İslamileştirme Projesi'nin de yeterince somut tanımlanmamış olması toplumda bazı soru işaretleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla laiklik kavramının geçmiş dönemden farklı

olarak tanımlanmakta ve toplumsal yapının yeniden belirlenmekte olduğu bu süreçte bazı değişimlerin olması neredeyse kaçınılmaz görünmektedir.

Genel olarak bakıldığında Nahda'nın ve Tunus'un şu anda içinde bulunduğu süreç bir geçiş sürecidir. Tıpkı başka devrim ve reform süreçlerinde de görülebileceği gibi bu sürecin kısa bir şekilde tamamlanabilmesi oldukça zordur. Bu bakımdan geçişin en az 5 ya da 10 yıl sürmesi doğal karşılanmalıdır. Bu sürece genel olarak bakıldığında Nahda Hareketi uzun yıllardır beklediği büyük bir şans yakalamıştır. Şu anda eski rejimin organlarının da gücünü kaybetmesi sonucu, siyasi düzeyde en büyük söz sahibi konumuna gelmiştir. Bu fırsat iyi değerlendirilerek hem kendi amaçlarına hizmet edip hem de Tunus siyasetini geliştirilmesine hizmet edilebilir. Ancak Nahda'nın bu fırsatı değerlendirebilmesi, özellikle kendisiyle ilgili bazı engeller ve soru işaretlerinin giderilmesiyle alakalıdır. Başka bir deyişle, Nahda'nın önündeki en büyük engellerden biri yine kendisidir. Eğer somut adımlar atarak siyaset yapar ve toplumu ikna etme yönünde başarılı olursa bu, hem Nahda'nın hem de Tunus'un geleceği açısından fırsatların değerlendirilmesi ve başarıya ulaşılması şansını doğurur.

Gelinen nokta itibarıyla "Arap Baharı" sonrası Orta Doğu'da İslami hareketlerin reel siyasete etkisi artmıştır. Fakat bu etkinin "normal" bir etki olmadığı, orantısız bir etki olduğu düşünülmektedir. Buna rağmen yıllardır bu ülkelerdeki yönetim biçimlerinin insan onuruna uygun olmaması bunu meşrulaştırmaktadır. Kardeşler ve Nahda'nın ilgili ülkelerde en etkin aktör olmaları onların yetersiz de olsa örgütlü bir yapı olmalarından kaynaklanmaktadır.

Orta Doğu'da İslamcı siyasetin teveccühe mazhar olması halkların tek başına çok fazla dindar olması veya başlarında dinî bir yönetim görmek istemesiyle açıklanamamaktadır. Bunun dışında bölgedeki değişimlerin oluşmasını bir anlık öfkeyle veya gösterilerle açıklamak da doğru değildir. Bu duruma çoğunlukla bölge ülkelerinde olduğu gibi siyasal meşruiyet sorununun yanı sıra gelir eşitsizliğindeki ciddi uçurum da etkili olmuştur. Bu şekilde bakıldığında Tunuslu pazarcının kendisini yakması sadece bardağı taşıran son damla olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Her iki ülkenin kendi bünyelerindeki farklılıklardan ötürü farklı değerlendirme süreçlerine tabi tutulması, bu iki hareketin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracaktır ve doğası itibarıyla tedrici çözüme muhtaç olan bu sorunların hemen çözülemeyeceği aşikârdır. Mısır ve Tunus'un farklılıklarından ötürü ayrı ayrı değerlendirme süreçlerine tabi tutulması, bu iki hareketin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Her iki hareket için önemli bir husus da partileşme sürecindeki hareket-parti birlikteliği veya ayrımıdır. 2011 "devrimleri" sonrasında her iki ülkedeki İslami hareketin içinden çıkan Hürriyet ve Adalet Partisi ile Nahda Partisinin kurulması çok belirgin olmasa da bir "ikiliği" veya "çift başlılığı" beraberinde getirmiştir. Ayrıca parti ve hareket arasındaki ilişki ile başbakan ile hareket lideri arasındaki ilişkinin nasıl olacağı konusu önemini korumaktadır.

Kardeşler ve Nahda hareketlerinin partileşme süreci araştırmanın odaklandığı değişime/dönüşüme dair önemli bilgiler sunacaktır. Özetle, her iki hareketin üslubunda bir yumuşama olduğu doğrudur, fakat bu bizce onların daha önceki iddialardan vazgeçmeleri olarak değil, yeni duruma uygun siyasi içtihatlar yapmaları anlamına gelmektedir. Önceki süreçlerde de ılımlı bir söylemi temsil eden Nahda'ya oranla, Kardeşler Hareketi için bu yumuşamanın daha ciddi bir ölçüde olduğu söylenebilir. Ancak bu yumuşamanın yeni süreçle açıklanması veya meselenin siyasi, kültürel, toplumsal yönleri dikkate alınarak yapılması gerekmektedir. Ayrıca Kardeşler ve Nahda'daki değişimi başka açılardan değerlendirmek gerekirse her iki hareketin de otoriter rejimler sonrası İslamcı bir hareket olmalarının yanında, siyasi bir partiye sahip olmaları da değişimin yerel dinamiğini oluşturmaktadır. Değişimin bölgesel ve küresel amili olarak, her iki hareketin de devrim sonrası süreçte ülke içi politika yapmanın dışında dış politika amacı güdüyor olması gösterilebilir. Her iki hareket de toplumun belirli bir kesimine hitap etmenin ötesinde, "toplumsal açılım" politikalarıyla iç politikada hedef kitleyi genişletme amacındadır. Ayrıca, küresel aktörlerle doğrudan muhatap olmaları da siyaseten bir değişimi gerekli kılmıştır, dolayısıyla bu durum stratejik kaygılardan (ideolojik değil) kaynaklanan bir hamledir. Tüm bunlara rağmen, Kardeşler ve Nahda hareketlerine dair bilinmesi gereken noktaların başında her iki hareketin de toplumsal oldukları kadar birer siyasi hareket oldukları realitesi gelmektedir.

Netice olarak, Mısır ve Tunus belki de bundan sonraki yüzyılını belirleyecek son derece kritik bir dönemeçten geçmektedir. Bu dönemde kendi kültürel kodlarından esinlenerek bir siyaset yapmaları durumunda hem kendi ülkelerinde hem de bölgelerinde kritik olduğu düşünülen meselelerde farklı bir bakış/kavrayış katmaları muhtemeldir. Kardeşler ve Nahda geçmişin kirli siyasetine bulaşmadıkları için bu potansiyeli bünyelerinde barındırmaktadırlar. Uygun bir bağlamda sunduklarında, toplumsal projeleri için kendilerini destekleyecek halkları her zaman arkalarında bulma şansları da yüksektir.

Giriş

Tarihler 17 Aralık 2010'u gösterdiğinde, Tunus'ta Arap dünyasındaki değişim beklentilerini harekete geçirecek bir kıvılcım çaktı. Öyle ki bu kıvılcım, Arap tarihinde müstesna bir olayın tetikleyicisi, sonrasında Orta Doğu'da meydana gelen önemli olayların habercisi olmuştur. Tunuslu bir seyyar satıcı olan Muhammed Bouazizi, kendisine tokat atan polis memuresini protesto etmek amacıyla kendini yaktığı zaman, Orta Doğu siyasi haritasının yeniden şekillenmesine sebep olacağını nereden bilecekti. Doğrusu hiç kimse Tunus'un küçük Sidi Bouzid şehrindeki bu tarihî ana şahitlik ettiğini, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'yı kasıp kavuracak yangının fitilinin ateşlendiğini tahmin edemezdi. İstibdat rejimleri altında ezilmiş Arap halklarının birikmiş öfkesi 2010 yılında bir sokak satıcısının parmakları ucunda bir kıvılcım olarak somutlaşmış, bu kıvılcım bölgede geri dönüşü olmayacak bir değişim sürecini başlatmıştır.

Böylelikle Arap dünyasında hâkim olan beklentilerin somutlaştığı ilk yer Tunus olmuş, Orta Doğu'daki tüm dengeleri altüst eden değişim Arap ülkelerine buradan yayılmıştır. Şüphesiz ki bu etki, Arap dünyasının kalbi Mısır'a da ulaşmış ve buradaki değişimlerin tetikleyicisi olmuştur. Nasıl ki yıllar önce İslami hareket fikri Arap dünyasının büyük kardeşi Mısır'da doğup küçük kardeşlerden biri olan Tunus'a ulaştıysa bu sefer de küçük kardeş Tunus'tan büyük ağabeyi Mısır'a "uyanış" fikri olarak geri dönmüştür. Her ne kadar günümüzde sınırlar dolayısıyla farklı devletlere ayrılmış olsalar da, bu olay göstermektedir ki Arap dünyasından herhangi bir ülkede gerçekleşen bir toplumsal olay, sadece o ülkeye has ve etkileri yönünden o ülkeyle sınırlı değildir, bilakis gerçekleşen toplumsal olaylar tüm bölgeyi derinden etkilemektedir.

Orta Doğu'daki büyük değişim rüzgârlarının estiği günlerde, toplumsal hareketlerin bölge siyasetindeki etkisi ve bu etkinin mahiyeti hakkında yoğun tartışmalara şahit olunmuştur. Bununla birlikte, Orta Doğu siyasal yaşamında toplumsal hareketlerin rolü, siyasetin aktörlerinin çeşitlendiği 1990'lı yıllardan beri dünyadaki gelişmelere paralel olarak artmıştır. Bir toplumsal hareket türü olarak İslami hareketlerin de diğer toplumsal hareketlere benzer bir seyir izlediği görülmektedir. İslami hareketlerin son dönemde siyasi alanda elde ettikleri yeni faaliyet alanlarıyla manevra sahası kazandıkları dikkat çekmektedir. Buna rağmen, İslami hareketlerin soğuk savaş sonrası Orta Doğu'da toplumsal hareket olarak önemine nispeten yeterince ilgi gösterilmediği veya araştırma konusu olarak incelenmediği görülmüştür. Bunun için birçok neden ileri sürülse de en temelde, İslami hareketlerin literatürde toplumsal aktör olarak görülmemesinden, terör örgütü ve şiddet yanlısı fundamentalist yapılar olarak görülmesinde ileri gelmektedir. Örneğin, Alain Gresh, Tarık Ramazan'ın "İslami yenilenmenin kökenleri Afganî'den el-Benna'ya kadar İslam islahatçıları" başlıklı kitabına yazmış olduğu ön sözde *The New York Times'tan* yapmış olduğu alıntıda "Müslüman Fundamentalizmi, hızlı bir şekilde genel barışın ve güvenliğin temel tehdidi haline gelmiştir [...]. Bu tehdit otuzlu yılların nazizmine ve faşizmine, elli yılların komunizmine benzemektedir" der (alıntı Gresh, aktaran Ramazan, 2005: 21).¹ Bu durum, literatürde ağırlıklı olarak *anlama eksenli yaklaşım* yerine *yargılama eksenli yaklaşımın* tercih edildiğini göstermektedir.² Bu ve benzeri analizlerin incelendiği metinlerin salt akademik metinler olmadığı aynı zamanda politik bir gayeye matuf olduğu bilinmektedir. Bu yaklaşımın oluşmasında küresel aktörlerin bölgeye yönelik siyasetlerinin doğrudan etkisinin olduğu düşünülmektedir. Durum böyle olunca Orta Doğu'daki İslami hareketlere dair durumu doğru tespit edebilmek için bölgesel, toplumsal ve siyasal dinamiklerin yakından incelenmesi ve yukarıda belirtildiği gibi anlama eksenli olması gerekmektedir. Böylelikle yukarıda bahsedilen illetli durum izale edilmiş olacaktır. Geline nokta itibarıyla bölgesel, toplumsal ve siyasal dinamiklerin yakından incelendiği ve anlama eksenli bir çalışmanın ihtiyacı hissedilmektedir. İşte bu çalışma, böyle bir ihtiyacı karşılamak üzere ortaya çıkmıştır.

Bu araştırma raporu, Orta Doğu'daki İslami hareketlerden *Müslüman Kardeşler* (Mısır, 1928) ve *Nahda Hareketi*'ni (Tunus, 1989; daha önce İslami Yöneliş Hareketi, 1981) değişim ve süreklilik bağlamında ele almaktadır. Bu iki ülkenin/hareketin örnek olay seçilmesinde bazı gerekçeler bulunmaktadır. Öncelikle, Orta Doğu Arap coğrafyasına açılan bir kapı olarak

1 Ayrıca İslami fundamentalizm hakkında kapsamlı bir araştırma için bkz. Watt (1989).

2 Steven A. Cook "Müslüman Kardeşler Hakkında 3 Efsâne" başlıklı makalesinin ilk miti olarak örgütün "Şiddet dolu bir tarih?" konusundaki yaftalanmasını inceliyor. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cook (2012) ve Emre (2012a).

Mısır'ın ve Kuzey Afrika'ya açılan bir kapı olarak da Tunus'un bölgedeki gelişmeleri etkilemede önemli bir konumları vardır. Her iki ülkede yeşeren iki İslami hareket olarak Müslüman Kardeşler ve Nahda Hareketi tarihsel ve mevcut birikimleriyle Orta Doğu'da yüksek bir temsil gücüne sahiptirler. Dolayısıyla Orta Doğu'da yaşanan değişimleri takip etmek için bu iki ülke ve hareket önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca, Müslüman Kardeşler ve Nahda hareketleri, *Arap Baharı* veya *Arap Uyanışı* olarak adlandırılan yerleşik siyasi otoritelere karşı toplumsal bir isyan sonucunda kısmi demokratikleşme ve serbest seçim neticesinde ülkelerinde hükümet olmuşlardır. Bu sebeple bu iki hareketin kendi dönüşümleri bölgedeki ve İslam dünyasındaki gelecekte yaşanabilecek değişimler için önemli bir anahtar sunacağı düşünülmektedir.

Amaç, Kapsam ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, Orta Doğu'da İslamcı siyasetin önemli iki hareketi, Müslüman Kardeşler (İhvan'ul-Müslimîn - الإخوان المسلمون) ve Nahda (Hareket'ün-Nahda - حركة النهضة) hareketlerinin günümüzde izlemiş olduğu siyasette ve bununla paralel olarak kullanmış oldukları siyasi üslupta yumuşama olup olmadığının incelenmesidir. Araştırmayla, şayet varsa izlenen "ılımlı" siyasetin ve üslubun değişimine neden olan yerel, bölgesel ve küresel amillerin etkisi üzerinde durulacaktır. Ayrıca siyasi üslupta değişim ve dönüşüm fark ediliyorsa bunun ne kadarı zorunluluklardan (küresel/yöresel baskılar sonucu) ötürü; ne kadarı bahsolunan İslamcı hareketlerin hür iradeleriyle gerçekleştiği araştırma boyunca irdelenecektir. Müslüman Kardeşler'in ve Nahda'nın kuruluşundan günümüze izlemiş oldukları siyasetin inceleneceği bu araştırma projesiyle, üzerinde asıl olarak hedeflenen husus; bu iki hareketin geçmiş yıllarda sergiledikleri siyasi duruşlarından hareketle gelecekte nasıl bir siyasi çizgi izleyeceklerine dair bazı öngörülerde bulunmaktır. Ayrıca, bu iki hareketin yıllar içinde, baskıcı siyasi rejimler altında olduğu yıllardan görece serbestliğin sağlandığı günümüze kadarki süreçte kullanmış oldukları siyasi üslup ve izlemiş oldukları siyaset çalışmanın sınırlarını oluşturacaktır.

Müslüman Kardeşler ve Nahda hareketlerindeki siyasi üslubun ve izlemiş oldukları siyasetin izleri, bu iki hareketin yetkili organlarının/kişilerinin açıklamalarında ve kendileriyle yapılmış olan mülakatlar ve görüşmelerde aranacaktır. Bununla birlikte her iki hareketin yayımlamış oldukları her türden basılı materyallerde de değişimin ve dönüşümün yansımaları izlenecektir. Elinizdeki rapor, Arapça, Fransızca, İngilizce ve Türkçe kaynaklarındaki literatür taramasının yanı sıra, zikrolunan hareketlerin broşür, basın açıklamaları, propaganda materyalleri vb. birincil kaynakların ve mülakat görüşmelerinin harmanlanarak de-

ğerlendirilmesi sonucunda hazırlanmıştır. Söz konusu amaca ulaşmak için rapor yazarları, 17–25 Temmuz 2012 tarihleri arasında Mısır ve Tunus'a araştırma ziyaretlerinde bulunmuşlardır. Mülakatlar süresince, toplumların farklı kesimlerinden toplam 13 kişi ile önceden belirlenmiş soru protokollerine uygun olarak görüşmeler yapılmıştır.³ Karşılaştırma metoduyla ele alınan Kardeşler ve Nahda'nın tarihsel, toplumsal, siyasi ve iktisadi alandaki yerel farklılıkları dikkate alınmıştır. Bu yüzden, normal şartlarda bu yöntemde iki hareket arasındaki karşılaştırmalar aynı temalar üzerinde olması beklenirken, Mısır ve Tunus'a ait yerel dinamikler raporda ele alınan konulardaki odak farkının sebebi olarak görülmüştür.

Bununla birlikte araştırma boyunca sıklıkla kullanılacak ve çalışmanın değişim, dönüşüm ve süreklilik gibi diğer anahtar kavramlarını doğrudan etkileyen yumuşama (*moderation*) kavramının altının çizilmesi gerekmektedir. Kardeşler ve Nahda'daki değişim, diğer bir deyişle yumuşama tartışması birçok araştırmacı için çalışma konusu olmuştur. Schwedler, birçok Batılı yazarın iddia ettiği gibi, siyasi gruplar ve kişiler çoğulcu siyasi sürece (sisteme) katıldıklarında söylemlerinde yumuşama olacağını söyler (Schwedler, 2011: 351). Bu tespit kısmen doğru olsa da meselenin Mısır ve Tunus özelinde ve oradaki özel durumu açıklamakta yetersiz kalacaktır. Schwedler'in radikal (*radical*) ile ılımlı (*moderate*) kavramlarını tasvirine göre; ılımlılık, liberal demokrat reformlara saygılı olmak, onu savunup, desteklemek olarak tanımlanırken; radikallik ise sistemde önemli yapısal değişiklikler yapmak ve statükoyu değiştirmeyi talep etmektir. Fakat yine de yumuşama Schwedler'e göre, alenen (veya zımnen) çoğulculuk, iş birliği, liberal anlayış ve yönetim ılımlı olmanın tek koşulu değildir (2011: 350–351). Bu bakış açısıyla meseleye yaklaşıldığında Kardeşler ve Nahda'nın sistem içi muhalefetle, Mısır ve Tunus siyasi hayatında siyasi değişim ve sınırlı reform istemesinin bu kategoriden dışarı tutulması gerektiği anlaşılır. Ayrıca Schwedler aynı makalesinde, kişiler ve gruplardaki yumuşamanın bir davranışsal bir de ideolojik boyutundan bahseder. Onun "grupların davranışsal yumuşaması" (the behavioral moderation of groups) tasnifine göre daha önceleri sistem dışında kalan gruplar sisteme dâhil olduğu zaman radikal taktikleri bırakır ve "oyunu kurallara göre oynar" (Schwedler, 2011: 352). İşte bu ve benzeri yaklaşımlardan yola çıkılırsa Müslüman Kardeşler ve Nahda hareketlerinin bundan sonraki süreçte iddialarından ve siyasi üsluplarından rahatlıkla taviz verecekleri iddia edilebilir. Fakat aşağıdaki bölümlerde görüleceği gibi meselenin anlaşılabilmesi daha fazla çabaya muhtaçtır.

3 Bu çerçevede mülakatlardan dokuzu Mısır'da, dördü ise Tunus'ta gerçekleştirilmiştir. Mısır'daki görüşmeler Müslüman Kardeşler (3), Hürriyet ve Adalet Partisinin temsilcileri (2), aktivist (2) ve akademisyenlerle (2) gerçekleştirilmiştir. Tunus'taki mülakatlar gazeteci (1), iş adamı (1) ve Nahda Partisi temsilcileri (2) ile yapılmıştır.

Araştırma temelde iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Mısır'dan Müslüman Kardeşler ele alınmıştır. Bu bölümde üç alt kısımdan oluşmaktadır. İlk alt kısımda hareketin kuruluşundan 2011 devrimine kadarki serencamı anlatılmaktadır. İkinci alt kısımda hareketin Mısır'daki liderler, yani sırasıyla Cemal Abdünnâsır, Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek ile girmiş olduğu ilişki ortaya koyulmaktadır. Sonrasında ise hareketin temel bazı konulara bakışıyla devrim sonrası tutumu incelenmiştir. İkinci bölüm ise Tunus'tan Nahda Hareketi'ne ayrılmıştır. Yine üç alt kısma ayrılan bu bölümün ilk alt başlığında öncelikle Habib Burgiba ve Zeynelabidin bin Ali yönetimleri altındaki Tunus'un siyasal ve sosyal hayatı, sonrasında ise tıpkı Kardeşler örneğinde olduğu gibi hareketin filizlenmesi ve kuruluşundan günümüze izlediği serüven anlatılmıştır. Bunlara ek olarak Nahda'nın fikri kaynaklarının da üzerinde durulmuştur. Nahda bölümünün ikinci kısmında yine Kardeşler örneğinde olduğu gibi hareketin farklı konulara bakışı, devrim öncesi ve devrim sonrası dönemler bağlamında ele alınmıştır. Bunu takiben ise Nahda ve Tunus'un önündeki süreçte nasıl zorluklarla karşı karşıya olduğu belirtilmiştir. Çalışma, iki hareketi potansiyel değişim ve sürekliliği ve hareketlerin önlerindeki zorlukları ele alan bir bölüm ile sonlandırılmıştır.

Arap Orta Doğusu'nun Lideri: Mısır

Dünya tarihi boyunca "*Mısır'daki değişimler ve gelişmeler niçin önemli olmuştur?*" sorusu, üzerinde durulması gereken önemli bir sorudur. Soru önemini bugün için de korumaktadır. Bununla beraber bu soruya yanıt olarak birçok gerekçe ileri sürülmüştür. Gerekçelerin farklılaşması, meseleyi analiz eden araştırmacının meseleyi hangi bakış açısıyla ele aldığı ve hangi perspektiften baktığıyla doğrudan alakalıdır. Gerçek şu ki, cevap ne olursa olsun köklü tarihsel ve kültürel mirasa sahip olan Mısır'ın, ülkenin bulunmuş olduğu jeo-stratejik konum itibarıyla değişikliğe neden olan herhangi bir ekonomik ve siyasal değişim/dönüşüm sadece bu toplumun sorunu olmamıştır. Bu durum daha çarpıcı bir biçimde ifade edilecek olursa, *Mısır Mısırlılara bırakılmayacak kadar önemlidir* denilebilir. Bu sebeple ülkede izlenen siyasette herhangi bir değişiklik, küresel ve bölgesel aktörleri kendi amaçları doğrultusunda yakın olarak ilgilendirmektedir. Bu yönü itibarıyla Mısır, belki de Orta Doğu ülkeleri arasında üzerine en fazla araştırma yapılan ülkelerin başında gelir. Bu durum, geçmişte böyle olduğu gibi bugün de aynı ölçüde önemini korumaktadır. Hatta bu çalışmanın yapılmış olması bile bir yönüyle bunun bir tezahürü olarak okunabilir. Tüm bunlar ifade edilirken ülke içindeki dinamiklerin yok sayıldığı ve ülkedeki değişimlerin dışarıda aranması ve mevcut değişiklerin oraya hamledilmesi gerçekçi ve geçerli bir iddia olmadığı vurgulanmalıdır. Bu cihetin aksine, kanaatimizce son kertede belirleyici olan etmen iç di-

namikler sonucu ortaya çıkan durumdan kaynaklanan gelişmelerdir. Kısaca, Sorokin'in belirttiği gibi sosyokültürel sistemdeki herhangi bir değişim, sistem içinde aranmalıdır. Ona göre çevresel/harici (*environmental*) faktörler göz ardı edilemez, lakin onların değişimdeki rolü hızlandırma/yavaşlatma; güçlendirme ve zayıflatma olabilir (Sorokin, 1957: 645).

İşte bu çalışmanın ana iki bölümünden biri, Mısır toplumunda birçok yönden iç dinamiklerini etkileme tecrübesine ve potansiyeline sahip önemli bir sosyal hareketine ayrılmıştır. Aynı zamanda, Orta Doğu'daki İslamcı siyasetin en önemli aktörlerinden (biri) olan ve İslam'ın örgütlü bir siyasi yapıya bürünmesine neden olan *Müslüman Kardeşler* hareketi çalışmanın konusu olacaktır (Zubaida, 2000: 66). Çalışmanın özellikle odaklanacağı nokta, bölgede gerek entelektüel gerekse siyasi temsil gücü yüksek olan İslamcı siyasetin bu önemli hareketi, Müslüman Kardeşler'in Mısır toplumuna etkisi tartışılacaktır. Bu amaca ulaşmak için, hareketin yıllar içinde baskıcı siyasi rejimler altında olduğu yıllardan görece serbestliğin sağlandığı günümüze kadar ki süreçte kullanmış olduğu siyasi üslup ve izlemiş olduğu siyaset, çalışmanın ana konusu olarak mütalaa edilecektir. Bu çalışma ile ayrıca "Arap Baharı" diye bilinen süreçten sonra hareketin siyasi tavrı incelenmeye tabi tutulacaktır. Bu hareketin yıllar içinde izlemiş olduğu siyasette ve bununla paralel olarak kullanmış olduğu siyasi üslupta yumuşama olup olmadığı olgusu araştırılacaktır.

Bu bağlamda, Müslüman Kardeşler'in araştırılmasının önemli sebebi yukarıda belirtilen bölgede temsil gücünün yüksek olması ve bu hareketin Orta Doğu Arap coğrafyasına açılan kapı olması dışında hareketin Mısır siyasal hayatının yakın geleceğinde belirleyici etkisinin olacağını düşünülmesidir. Tüm bunlara ilaveten, Kardeşler Sünni dünyadaki İslami hareketler için bir "okul" görevi görmüş, yakın coğrafyası için ilham kaynağı olmuştur (Erkilet Başer, 1999: 234). Kısaca Akif Emre'nin "Arap kimliğinin oluşturan kültürel kodlarının harmanlandığı" havza olarak, Erkilet'in "Orta Doğu'nun en fazla İslami hareketi barındıran" ülke olması açısından önemlidir (Emre, 2012b; Erkilet Başer, 1999: 13). Bunun için Müslüman Kardeşler'in, içinde yaşadığı toplumun önemine binaen gelişen/gelişmekte olan olaylara karşı tavırlarını anlamak hatta gelecekte ne tür bir tavır sergileyeceğini ön görebilmek için hareketin bugüne dek izlemiş olduğu siyaset ve söylemin analizini yapmak bu konuda çalışma yapan araştırmacıya birçok fayda sağlayacaktır. Özetle belirtmek gerekirse, Kardeşler'in olmadığı bir Mısır'ın siyasi geleceğini tahmin etmek ve kaderinin tayin edilmesini bundan bağımsız ele almak mümkün gözükmemektedir. Bu amaç doğrultusunda yazılan çalışmanın bu kısmı, Orta Doğu siyasetinde önemli yer işgal eden bu İslami hareketin, Müslüman Kardeşler'in siyasi gelişimini eleştirel bir bakış açısıyla analiz etmeyi hedeflemiştir. Bu çalışmanın sonucunda birtakım kazanımlar elde edilmesi düşünülmektedir. Öncelikle, Orta Doğu'daki yeni gelişmelerin arka planına dair bir perspektif kazanıp,

tutarlı ve güvenilir analizler yapmak mümkün olacaktır. İkinci olarak, Orta Doğu'da cereyan eden siyaset hakkında doğru ve tarafsız bilgi edinmek ve (özel olarak) Müslüman Kardeşler'in bölgesinde (Orta Doğu) gerçekleşen olaylardaki rolünün etkinliğini ve yeni Mısır siyasal hayatında üstlenebileceği rolün sınırlarını tam olarak saptamak mümkün olacaktır. Hareketin yıllar içinde izlemiş olduğu siyasette ve bununla paralel olarak kullanmış olduğu siyasi üslupta yumuşama olup olmadığı tespit edilip, eğer siyasi söylemde bir yumuşama varsa, izlenen "ılımlı" siyasetin ve üslubun değişimine neden olan yerel, bölgesel ve küresel etkenlerin etkisi belirlenecektir. Böylece, Mısır'ın gelecekte nasıl bir siyaset izleyeceğine dair birtakım öngörülerde bulunmak kolaylaşacaktır.

Kuzey Afrika'nın Kapısı: Tunus

Kuzey Afrika bölgesinde tarihsel farklılığın dışında Tunus'un modernleşme ve Batılılaşma projesi tecrübesi açısından komşuları arasında farklılıklar gösterdiği bilinmektedir. Bu farklılaşmanın önemli bir kısmı, 20. yüzyıl Tunus siyasal hayatının kaderini çizen siyasetçilerin güdümünde/önderliğinde gerçekleştirilmiştir. Bu siyasetçilerin başında, aşağıda genişçe tartışılacağı gibi Tunus siyasal hayatının son yarım asrına damgasına vuran Habib Burgiba (1957–1987) ve Zeynelabidin bin Ali (1987–2011) gelmektedir. Burgiba ve Bin Ali'nin izlemiş oldukları *Batılılaşma* ve *sekülerleşme* reformlarıyla diğer Mağrip ülkelerinden⁴ radikal bir kopuş gerçekleştirmişlerdir. Bu yapısıyla Tunus, "*Tarihte liderlerin rolü ne kadar önemlidir?*" sorusu için iyi bir laboratuvar görevi görmektedir.

Tunus, halkına ve ülkenin asırlardır barındırmış olduğu gelenek ve değerlere rağmen bugün itibarıyla Tunus liderlerinin çağdaşlaşma projesine maruz kalmış olduğu için toplumsal çatışmanın yoğun olarak yaşandığı bir Kuzey Afrika ülkesi olarak tarihteki yerini almıştır. Tunus'un laiklik uygulamalarına tepki olarak ve gündelik hayatta dinin etkin olmasını savunmak amacıyla, 1981 yılında *İslami Yöneliş Hareketi* (Hareket'ül-İtticâh'il-İslâmî - حركة الاتجاه الإسلامي) adıyla kurulan Tunus'taki İslami hareket, 1989 yılında adını Nahda-*Uyanış Hareketi*- (حركة النهضة) olarak değiştirmiştir. Kurulmuş olduğu zemin ve ortam itibarıyla Nahda Hareketi İslam dünyasındaki İslami hareketler arasında iddialarını en sofistike bir üslupla dillendiren, yani iddialarını dillendirirken Batılı kavramları kullanan onlarla daha barışık bir İslami harekettir. Hareketin bu konudaki duruşunu siyasal alandaki söylemlerinde de görmek mümkündür. Bunun dışında yukarıda Müslüman Kardeşler için sayılan (yerel fark-

4 Mağrip ülkeleri; Tunus, Cezayir, Fas ve Batı Sahra'dan müteşekkildir.

lılıklar dışındaki) genel gerekçeler Nahda hareketi için de geçerlidir. Kuzey Afrika'ya açılan önemli bir ülke olan Tunus'un baskıcı siyasi rejimler altında (Burgiba ve Bin Ali) olduğu yıllardan görece serbestliğin sağlandığı günümüze (Arap Uyanışı sonrası) kadar ki süreçte kullanmış olduğu siyasi üslup ve izlemiş olduğu siyaset birtakım farklılıkları bünyesinde barındıracaktır.

Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler

Özellikle 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başında diğer İslam coğrafyalarıyla beraber Mısır'da da yükselen İslami uyanış fikri zaman içerisinde toplumda da karşılık bulmuştur. Bunun en önemli göstergesi olan Müslüman Kardeşler Hareketi bir toplumsal hareket olarak modern Mısır tarihinin en önemli aktörlerinden biri olmuştur. Küçük bir cemiyet olarak kurulan yapı kısa zamanda tüm Mısır'a yayılmıştır. Krallık dönemi sonlarına doğru yalnızca toplumsal bir hareket olmaktan çıkıp siyasallaşmaya başlamıştır. Hür Subaylar Darbesi sonrasında ise dönemin Mısır siyasal hayatının en önemli muhalefet hareketi olmuştur. Kardeşler Hareketi siyasal düzeyde bir temsiliyet sağlamakla birlikte toplum içerisinde de faaliyetlerine devam etmiş ve adıyla müsemma olarak bir beraberlik ve kardeşlik birliği tesis etmeye çalışmıştır. Kardeşler, bir yandan Mısır'da bu kadar yaygınlaşır ve derinleşirken, diğer taraftan örgütsel ve fikrî yapısı açısından diğer Müslüman topluluklara yayılmıştır. Bu bakımdan İslamcı bir hareket olarak Müslüman Kardeşler tecrübesi sadece Mısır için değil tüm İslam dünyasına mal olan çok önemli bir tecrübe olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müslüman Kardeşler'i inceleyen araştırmancının bu bölümü üç alt kısımdan oluşmaktadır. Bu bölümde öncelikle tarihsel süreç içerisinde Kardeşler'in izlediği serüven ele alınacaktır. Bu bağlamda hareketin kuruluşu ile Abdünnâsır, Sedat ve Mübarek dönemleri ayrı ayrı değerlendirilecektir. Bunu takiben hareketin geleneksel olarak sahip olduğu iddialar ve fikirler ile 25 Ocak 2011 Devrimi sonrası savunulan görüşler üzerinden karşılaştırmalı bir inceleme yapılacaktır. Bu inceleme ile hem süreç içerisinde ortaya çıkan bazı değişiklikler işaret edilecek hem de bir anlamda bu yeni dönemde hareketin karşılaşacağı en önemli meselelere değinilecektir. Son olarak ise Kardeşler ile ilgili bir genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Kuruluşundan Devrime Müslüman Kardeşler'in Macerası

Yıllarca otoriter rejimler altında yaşayan Arap toplumlarının gerçekleştirdiği değişim hareketlerinin Tunus'tan sonraki en önemli ayağı olan Mısır'dır. Bu ülkede yapılan ilk özgür seçimlerden sonra mecliste çoğunluğu ve cumhurbaşkanlığı koltuğunu kazanan Kardeşler hareketi, geçmişte olduğu gibi yakın gelecekte de Mısır siyasal hayatının çok önemli bir parçası olacaktır. Ancak Abdünnâsır, Sedat ve Mübarek dönemlerinden farklı olarak Kardeşler, bu yeni dönemde muhalefetin önemli bir parçası değil, bizzat ülke idaresinin resmî temsilcileri olmuşlardır. Tartışmasız, Kardeşler'in bugün yönetimde sergileyeceği performans, geçmiş dönemde yaşanmış süreçlerin getirdiği zorluklarla yakından ilişkili olacaktır. Bu sebeple de Mısır toplumsal ve siyasal hayatının yakın geleceğini anlamak için ülkenin en canlı ve dinamik hareketi olan Müslüman Kardeşler'i iyi anlayabilmek son derece önemlidir.

Toplumsal Aktör Olarak Müslüman Kardeşler'in Doğuşu

Mısır'da kurulan ve bazı Orta Doğu İslam ülkelerinde de faaliyet gösteren dinî-siyasi bir teşkilat ve hareket olan Müslüman Kardeşler⁵ 1928'de Mısır'ın İsmâiliye kentinde Hasan el-Benna tarafından *Cemiyetü'l-ihvâni'l-müslimîn* (Müslüman Kardeşler Cemiyeti) ismiyle kurulmuştur. 1932 yılına kadar Süveyş Kanalı civarındaki şehirlerde ilgi gören Cemiyet, birçok şube açmıştır (Zahid, 2010). 1932'de idari merkezini Kahire'ye taşıyan Cemiyet, çalışmalarını Mısır sathına yayarak şube sayısını hızlı bir biçimde arttırmıştır. Kısa bir süre sonra ülke dışında Suriye, Lübnan ve Filistin'e de temsilciler göndererek yurt dışında bürolar açmaya başlamıştır. 1928–1931 yılları arasında cemaat olarak kalan Kardeşler, 1931–1936 yılları arasında dinî bir cemaatten harekete evrilmiştir. Hareketin siyasi parti gündeminin olması ve Mısır'da güçlü siyasi etkisi olan bir aktör olarak ortaya çıkması 1936–1942 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren Kardeşler artık güçlenerek toplumda etkili olabilen bir kitle hareketine dönüşmüştür.⁶ Hatta günümüzde modern İslamcı hareketlerin öncüsü olarak görülmektedir (Hia, 2000: 15). Daha sonraki süreçte doktor, mühendis, eczacı, diş hekimi, tüccar, öğretim üyeleri, öğrenci dernekleri gibi meslek odaları şekline örgütlenen hareketin toplumda bilinirliği hızla artmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında

5 Bundan sonra Kardeşler olarak anılacaktır.

6 Daha sonra Dağı (2011), Kardeşler'in bu durumundan bahsederken "modern siyasal değerleri benimseyen bir İslami hareketin demokrasi içinde neleri başarabileceğini temsil ediyor" şeklinde tanımlamıştır. Bkz. Dağı (2011).

(hatta savaşın başlamasıyla) Kardeşler, Mısır'daki en önemli politik muhalefet merkezini oluşturmuştur (Mitchell, 1969: 12). Daha sonraları görüleceği gibi Mısırlı bu İslamcılar, reformcu yapılarıyla dipten gelen dalgayla "pasif devrimi"⁷ öngörmüşlerdir.

Hareket'in liderlerinden Mustafa Meşhur cemaatin kuruluş yıllarındaki amacını şöyle ifade etmiştir: "tüm isteğimiz şeriata dayalı bir İslam devleti. Bu bir asır sürebilir. İlkemizde sapma olmamalıdır." (Mitchell, 1969: 195). Kullanmış olduğu üslup ve retorik nedeniyle Kardeşler genelde tasavvufi bir hareket, yani yalnızca toplumsal islahı amaçlayan ve bireysel terbiyeyi önemseyen bir hareket olarak algılanır. Fakat Mısır'ı yabancı işgalinden kurtarmak (anti-emperyalizm) gibi bir amaçla kurulan hareketin asıl toplumsal amacı, Mısır'da İslam'ın emrini hükümran kılp, "gerçek İslam'ı" arayarak içtimai nizamın tatbikini sağlamaktır.⁸ Bu yönü itibarıyla Benna'nın öncülüğünü yaptığı bu hareket, Beyyumi Gânim'in de dediği gibi, toplumun her kesimine ve yerine nüfuz eden kapsamlı bir sosyal harekettir (el-Beyyûmi Ganim, 1992: 149–150). Ayrıca, İslami bir hareket olarak düşünülen bir örgütlenmenin siyasi bir amacı, hedefi olmadığı düşünülemez. Bu durum İzzetbegoviç'in şu cümlelerinde tebellür etmiştir:

"Tarihte var olan hiçbir hakikî İslami hareket yoktur ki aynı zamanda siyâsî hareket olmasın. Bunun sebebi İslam'ın bir din olmakla beraber aynı zamanda da onun bir felsefe, ahlak, düzen, tarz, atmosfer, tek kelimeyle hayatın tamamını kuşatan bir şey olmasındandır." (İzzetbegoviç, 2010: 173).

Bununla birlikte bu dönemde Kardeşler'in önemli faaliyetlerinden biri, hareketin aktif olarak Filistin meselesine ciddi anlamda müdahil olup destek vermesidir. Hatta siyonizm tehdidine karşı 1948 yılında Filistin'de savaşmaları için *en-Nizâmü'l-hâs* adıyla silahlı mücahit birlikleri oluşturmuşlardır.⁹

Hür Subaylar Darbesi: Siyasetin Kıskaçında Müslüman Kardeşler

Kuruluşundan 2000'li yılların başına kadar örgütsel işleyiş ve söylem açısından Kardeşler'de radikal bir değişiklik görülmemiştir. Bununla birlikte bu sürece gelene kadar Kardeşler bir takım önemli kavşaklardan geçmiştir. Bunların ilki, hareketin kurucu liderinin Benna öl-

7 Pasif devrim kavramından Gramsci'nin kullandığı anlam, yani önemli değişikliklerin zamana yayılarak ve tedrici olarak hayata geçirilmesi kastedilmektedir.

8 Müslüman Kardeşler'in 2010'a kadarki süreçte tarihsel gelişimini özlü bir şekilde anlatan bir çalışma için bkz. Zahid (2010).

9 Benna'nın kendi notlarına göre bu rakam 10.000 mücahitten oluşmaktadır (Lütfü, 2012).

dürülmesinden bir müddet sonra, 1951 senesinde, Hasan el-Hudaybî'nin yeni lider olarak göreve başlamasıyla Kardeşler'in içinde oluşan çalkantılar sonlanmıştır.¹⁰ Bu hareketin geleceği açısından önemli bir aşamayı, Ramazan'ın deyişiyle "yeni siyasi gerçeklerin sınavının verildiği yılları" temsil etmiştir (Ramazan, 2005: 397). Bununla birlikte yeni liderin, Hür Subaylar Hareketi'nin 23 Temmuz 1952'de iktidarı kansız bir darbeyle ele geçirmesinde Kardeşler'in yayımladığı bir belge ile Hür Subaylar Hareketi'ni "mübarek eylem" olarak ifade etmesinin önemli katkıları vardır. Kardeşler böylece önemli ve de tehlikeli bir dönemece girmiştir. Zira hareket ilk defa siyasi otoritelerle eş güdüm ve uyum içinde hareket etmiştir. Ülkedeki tüm siyasi yapılanmalar yasaklanırken, Kardeşler'in çalışmalarına izin verilmiştir. Yıllardır baskı ve kovuşturmayla muhatap olan Kardeşler bu "mübarek eylem"ün örgütün İslam öğretilerine sadık bir ortam yaratacağını düşünmüştür. Darbeden kısa bir süre sonra (1 Ağustos 1952) dönemin Kardeşler lideri Hudeybi tarafından yayımlanan bir bildiriye bu durum şu şekilde dillendirilmiştir: "Allah, Mısır ulusumuzun yeniden doğuş umuduna, zaferinin canlanmasına ve Allah ve hakikât için mücadelemizde engellerin kaldırılmasına kapıları açan bu kutlu darbeyle büyük Mısır ordusuna zafer vermiştir[...]" (Ramazan, 2005: 417). Fakat bu umutlu durum kısa sürmüştür. Aralık ayında darbe yönetiminden İslami anlamdaki bazı somut adımlar atılması ve iktidarın sivillere devredilmesi gibi isteklerde bulunan Kardeşler'in talepleri reddedilmiştir (Ramazan, 2005: 77–78). Bundan sonra Kardeşler'in askerlerle ilişkileri gittikçe kötüleşmiştir.

1954'te Cemal Abdünnâsır'ın başa geçmesiyle Kardeşler için zor bir dönem başlamıştır. Abdünnâsır, iktidarı ele geçirdikten kısa bir süre sonra güçlü bir muhalefet olarak gördüğü Kardeşler'i bastırarak gücünü pekiştirmeye çalışmıştır (Zahid, 2010: 78–79). Böylelikle, Kardeşler ile Hür Subaylar (Konseyi) arasındaki II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan ve I. Arap-İsrail Savaşı'yla güçlenen ilişki tam anlamıyla bitmiş oldu. Zaten sosyalist bir anlayışı benimseyen Abdünnâsır ile İslamcı bir görüşe sahip Kardeşler'in aralarındaki geçici ittifak iktidar mücadelesini/gerilimini kaçınılmaz kılmıştır (Dalar, 2012: 52; Hüseyin, 1990: 196). Hür Subaylar ile Kardeşler'in ilişkisinin bu şekilde kopması, yeterince mevzi kazanmadan açıkça taraf tutan hareketin sonraki yıllarda izleyeceği ihtiyatlı siyasetin başlangıcını oluşturmaktadır.

1954'te Abdünnâsır'a yapılan başarısız bir suikast, Kardeşler'in tarihinde başka bir kritik noktayı oluşturmaktadır. Her ne kadar bir tertip olduğu alenen bilinse de bu başarısız suikast sonucunda, Kardeşler illegal bir örgüt olarak ilan edilmiştir (Bradley, 2008: 50; Rousillon, 1998: 341). Bu yeni durum Kardeşlerin uzun bir süre yasal olmayan yollarla varlığını

10 Müslüman Kardeşler'in bu çalkantılı dönemini anlatan önemli bir çalışma için bkz. Zollner (2009).

sürdürmesinin başlangıcı olmuştur. Bu uzun dönem Kardeşler mensupları tarafından “büyük sınav” (El- Mihnet’ül- Kübrâ المحنة الكبرى) olarak adlandırılır. Kardeşler’in bu büyük sınavı atlatıp siyasal sisteme katılmaları ancak 2000’li yıllardan sonra başlayan süreçle mümkün olmuştur.

Bu dönemin en önemli şahsiyeti tartışmasız 1953’te harekete katılan ünlü düşünür Seyyid Kutub’dur. Kurucu lider Benna’nın benimsediği toplumun tamamını kapsayan kuşatıcı bir metod ve ılımlı bir tavır yerine, Kutub daha radikal ve seçkinci (*elitist*) bir fikir ve metod benimsemiştir (Erkilet Başer, 1999: 234–291; Ramazan, 2005: 433-447). Kutub’un hareket içindeki yerine dair kesin bir şey söylemek çok zor gözükmektedir. Erkilet’in ifade ettiği gibi Müslüman Kardeşler’e yeni bir bakış, kavrayış getirmiş; kimilerine göre hareketi farklı bir yöne evirmiştir (Erkilet Başer, 1999: 266). Sonuç ne olursa olsun, bu dönem için harekette ciddi bir ideolojik atılım gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Kutub’un yazdığı ve idamına sebep olan *Yoldaki İşaretler* kitabı, sadece Mısır’da değil tüm Orta Doğu hatta kısmi olarak Türkiye’de İslami hareketlerin başvuru kitabı olmuştur.

Kutub’un görüşlerinden özellikle İslami hareketler hakkında söyledikleri dikkate şayandır. Kendisine çıkış noktası olarak “Gerçek İslam nedir?” sorusunu alan Kutub’a göre, Kardeşler de dâhil olmak üzere İslami hareketlerin hepsi siyasallaşmıştır. Ona göre, “...İslami hareketleri Mısır’da hükümetten İslam Nizamını, İslam şeriatının uygulanmasını istemekle kendini oyalamıştı... İslam nizamını tatbik koymak ve Allah’ın emirleriyle hükmetmek asıl olan ilk hedef değildir...” Çünkü bu amacın gerçekleşmesi için, toplumun önce İslam’a dair inanca (akidesine) sonra da İslam nizamına dair sahit bilgiye ulaşması gerekmektedir (Kutub, 1992: 267–268). Kutub bu kanaate daha çok Nâsır’ın Kardeşler’i siyasi amaçları doğrultusunda kullandığını düşündüğü için varmıştır. Mısır’ı cahiliye toplumu olarak niteleyen Kutub sonrası, İslami hareketlerin üslup ve uygulamalarında ciddi bir radikalleşme görülmektedir. İşte Enver Sedat, böyle Kardeşler’i karşısında bulmuştur.

Enver Sedat Dönemi: Görece Serbestlikten Baskıcı Yıllara Dönüş

Mısır’ın otoriter lideri Abdünnâsır’ın 1970’te ölümü sonrasında görevi devralan Enver Sedat ile Müslüman Kardeşler farklı bir evreye girmiş bulunmaktadır. Yeni lider Nâsır sonrası Mısır’da, onun karizmatik kişiliği ve yandaşlarının devlet kademelerindeki etkisini kırmak ve kendi gücünü tesis ve tahkim etmek adına birtakım *müsamahakâr* girişimlerde bulunmuştur (Hinnebusch, 1985: 51). Bunların başında, ülke sathında ilan edilen genel af ile zindanlardaki Kardeşler mensuplarının serbest bırakılması gelmektedir.

Sedat, İsrail karşısında Kardeşler'in desteğine ihtiyaç duyduğu için müsamaha göstermekteydi. Bu sebeple, kendisinin gençlik yıllarında Kardeşler üyesi olduğunu söylemekten çekinmemiş¹¹ ve namazları halkla birlikte kılarak dindar bir Cumhurbaşkanı imajı çizmeye özen göstermiştir (Hopwood, 1993: 117). Nâsır sonrası geçici olarak sağlanan bu serbestiyet döneminde hareket içinde önemli yarılımlar görülmüştür. Özellikle hapis hayatı sonrası birçok Müslüman Kardeşler mensubu, Kutub sonrası keskinleşen/sertleşen hareketin üslubu ve işleyişinde bazı reformlar yapmak istemişlerdir. Dana önce sıkça eleştirdikleri hükûmeti eleştirmede yumuşama göstererek sistem içi araçlar ve yöntemler ile siyaset yapmaya soyunmuşlardır. Nâsır sonrası dönem için önemli bir yenilik olan bu durum, hareket içinde rahatsızlıklara neden olmuş ve hareketten bazı kopuşlara sebep olmuştur. Bunlardan bazıları İslami Kurtuluş Örgütü, Cihad, Cemaat el Müslümin, Tekfir el Hicre'dir.

Sedat'ın fiiliyattaki müsamahası resmiyete yansımamıştır. Bu dönemde de hareketin resmî olarak yasal bir zemine kavuşmasına izin verilmemiştir (el-Ghobashy, 2005: 377; Hinnebusch, 1985: 76). Dolayısıyla bu müsamahakâr tutum Nâsır döneminde olduğu gibi, çok uzun sürmedi. Özellikle 1970'li yılların ikici yarısından sonra, Sedat ve Kardeşler arasında ayrışmalar ortaya çıkmaya başlamış, Sedat hareketi *devlet içinde devlet* kurmakla suçlamıştır (Hinnebusch, 1985: 76). İslam'a muhalif birtakım medeni kanun düzenlemeleri vb. Batılılaşma yönündeki adımların yanı sıra, İsrail ile 1979 yılında Camp David Barış Anlaşması'nı imzalaması sebebiyle Kardeşler de tekrar iktidara karşı muhalif bir tavır almıştır (Ahmed, 1989: 44). Bunun sonucunda hareket için tekrar kovuşturma, baskı, işkence ve yasaklı yıllara geri dönülmüştür. 1981 yılına gelindiğinde ülke genelinde hareket üyelerine yönelik geniş çaplı operasyon yapılmıştır. Bu baskılara karşılık olarak Sedat, 6 Ekim 1981'de Kardeşler'in de destek verdiği, Arap-İsrail Savaşı kutlamalarının tertip edildiği bir askeri geçit töreninde düzenlenen bir suikast sonucu öldürülmüştür.

Hareket içindeki eleştirilerin artmasına ve bölünmelerin başlamasına rağmen, özellikle Genel Murşid Hasan El-Hudaybi'nin iktidara yönelik muhalif açıklamaları sebebiyle, hareket bu dönemde artık Mısır siyasi yaşamında önemli bir konum elde etmiştir. Kardeşler, artık sadece sosyal bir hareket gibi değil aynı zamanda yoğun bir şekilde siyasi bir parti gibi hareket etmeye başlamıştır (Dalar, 2012: 61; el-Ghobashy, 2005: 374).

11 Enver Sedat, otobiyografisini yazmış olduğu eserde, hareketin kurucu lideri Benna'nın meşhur Salı Sohbetleri'ne birkaç defa katıldığını belirtmektedir. Detaylı bilgi için bkz. el-Sadat (1978: 22).

Muhammed Hüsnü Mübarek: Uluslararası Toplumun Baskısı ve Aktif Siyasete Dönüş

Sedat'ın öldürülmesi sonrasında, Mübarek sıkıyönetim kanunları uygulama başlamıştır. Bu dönemin önemli özelliklerinden biri, hareketin tüm bu baskılara ve engellemelere rağmen sistem içi muhalefet etmesidir. Özellikle 1990 sonrası hareketin siyasi ideolojisini tahkim ettiği yıllar olarak anılmaktadır (el-Ghobashy, 2005: 373–395). Bu yıllardan sonra yasaklı olmasına rağmen, Kardeşler üyeleri bağımsız adaylarla seçimlere katılarak parlamentoya girmiş, sistem içi muhalefet yapmaya başlamıştır. Kardeşler, 2005 yılında gerçekleşen parlamento seçimlerinde bağımsız adaylarla % 20'lik bir başarı elde etmiştir. Bu, Mısır siyasi hayatında politik bir depreme neden olmuştur (Arafat, 2009: 171). Böylece Kardeşler, Mübarek'in otoriter idaresine karşı cılız da olsa muhalefet konumuna gelmiştir (Bradley, 2008: 50; Dalar, 2012: 56). Mübarek yönetimi, seçimlerde yasaklı olan örgütün önünü kesmek adına Anayasa'nın 5. maddesinde birtakım değişiklikler yapmıştır (Al-Awadi, 2005: 170–192). Bu maddedeki, "Mısır'ın çok partili siyasal sisteme dayandığını, vatandaşların yasalara uygun olarak partileri kurup onlara üye olabileceklerini, fakat partilerin dini referansla kurulamayacağını, etnik, dinsel, cinsiyet ve ırk ayrımına dayanan partilerin yasa dışı olduğunu hükme bağlamaktadır." şeklindeki düzenlemeyle Kardeşler'in önü kapatılmaya çalışılmıştır. Ancak 454 kişilik Ulusal Meclise Kardeşler'den 88 milletvekili seçilmesi engellenememiştir (Dalar, 2012: 56; Gürseler, 2007). Bu dönem için altı çizilmesi gereken husus Batı'nın Kardeşler karşısındaki tavrıdır. Batılı ülkeler tarafından sürekli bir tehdit unsuru olarak görülen Kardeşler, bu dönemde Mübarek rejimi tarafından yoğun olarak baskı ve yasaklamalara maruz kalmıştır. Bunun en önemli sebebi Batı'nın Mübarek rejimini Mısır'daki statükonun sigortası olarak görmesidir.

Benna'nın 1949 yılında uğradığı suikast sonrasında hayatını kaybetmesinin ardından hareketin sonraki yıllardaki temsilcileri teşkilatın temel prensipleri dâhilinde hareket etmeye çalışmış ve hem siyasi yapı ile mücadele içinde olmuş hem de Mısır toplumunun İslami bir anlayış dâhilinde tanzim edilmesi için tebliğ ve eğitim faaliyetlerine devam edilmiştir. Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek dönemlerinde ise Kardeşler mensupları türlü zorluklarla yüzleşmek zorunda kalmış ve özellikle teşkilatın yönetici kesiminin çoğunluğu defalarca ve uzun yıllar boyunca hapislerde kalmış ve sürgüne gönderilmiştir. Aynı şekilde birçok teşkilat mensubu idama mahkûm edilmiş ve birçoğu da suikastlar yoluyla öldürülmüştür. Kardeşlere yönelik uygulanan baskı ve şiddet politikaları hareket içinde bazı değişikliklerin de meydana gelmesine yol açmıştır.

1990'lı yılların değişen uluslararası siyasi ortamı nedeniyle teşkilatın yönetimle ilişki düzeyinde görece bir dönüşüm meydana gelmiştir. Mübarek'in bir yandan teşkilata yönelik

baskısını devam ettirmesine ve Müslüman Kardeşler mensuplarının siyasi faaliyetlerde bulunmasına kısıtlamalar getirmesine rağmen teşkilatın toplumsal alandaki faaliyetleri Müslüman Kardeşler'in ülkede her şeye rağmen etkinliğini korumasına neden olmuştur. Bu çerçevede, Müslüman Kardeşler Teşkilatının Davet ve Tebliğ Biriminde görev yapan el-Ezher Üniversitesi Hocası Dr. Ahmed Muhammed Zaid, Müslüman Kardeşler'in karşılaştığı tüm engellere ve kısıtlamalara rağmen Mısır toplumunda her daim güçlü olduğunu, yönlendirici ve mobilize edici bir etkiye sahip olduğunu ifade etmektedir (A. M. Zaid, mülakat, 18 Temmuz 2012). Bu açıklama teşkilatın Mısırlıların yanında nasıl bir yere sahip olduğunu göstermesi açısından da önem taşımaktadır.

1990'lı yıllarda teşkilat içinde başlayan ıslah hareketi yerel ve küresel düzlemde nasıl tavır takınılması gerektiği hususunda önemli tartışmaların meydana gelmesine yol açmıştır. Bu dönemde demokrasi, sekülerizm, adalet, kadın hakları ve özgürlüğü, diyalog, insan hakları, özgürlük ve uluslararası hukuk gibi kavramlar etrafında çeşitli tartışmalar meydana gelmiş ve özellikle sekülerizm ve demokrasi tartışmalarında kayda değer ilerleme gösterilmiştir (Ramadan, 2006). Demokrasi hususunda Müslüman Kardeşler kendi içlerinde tartışmaları sürdürdükleri gibi ayrıca ülkedeki diğer gruplarla da ortaklık yapmaya çalışmışlardır. Ülke iktidarını elde etmenin ancak demokratik yöntemlerle, yani seçimlerle gerçekleşeceğine inanan Kardeşler, 1991 yılında ülkenin muhalif diğer partileriyle birlikte iş birliği yaparak "demokratik ilkeler" konusunda üzerine düşen vazifenin yerine getirileceği konusunda ortaklarına teminat vermiştir. Bu ilk etapta, Mübarek rejimi için pragmatik iş birliği gibi gözükse de Kardeşler'in daha sonra paylaştığı görüşler dikkate alındığında bunun büyük bir sapmaya yol açmadığı görülmektedir. Bu iş birliği çerçevesinde İslam hukukunun ve uluslararası hukukun öngördüğü insan hakları ve kamusal hak ve özgürlüklerin verilmesi, olağanüstü hal (*state of emergency*) ile sıkıyönetim uygulamalarının nihayete erdirilmesi, siyasi partileri kurmanın önündeki engellerin kaldırılması, serbest ve demokratik seçimlerin yapılması, ülkenin yürütme erkinin bakanlar kurulu şeklinde çalışmalarını sürdüreceği parlamenter yapının benimsenmesi, *Şura Konseyine* yasama ve denetim yetkisinin sağlanması, cumhurbaşkanının iki dönemi aşmaması kaydıyla doğrudan halk tarafından belirlenmesi gibi konular üzerinde anlaşmaya varılmıştır (Harnisch ve Mecham, 2009: 192).

Hareketin son 20 yılı incelendiğinde Benna'nın inşa ettiği temel ilkelerden sapma olmamakla ya da en azından hareket mensuplarının böyle bir sapmanın olmadığını ifade etmesiyle birlikte, teşkilat içinde bir ıslah (düzeltme/gözden geçirme/yenile(n)me) projesinin başlatıldığı göze çarpmaktadır. Hareket içindeki ıslah çerçevesinde siyasi otorite ile kurulan ilişkileri yeniden gözden geçirme durumu ve rejime karşı yürütülen açık siyasetin

çeşitli şekillerde dönüşüm geçirmesiyle uzlaşının da ön plana çıktığı bir anlayış meydana gelmiştir. Son yıllardaki genel müşitlerin açıklamalarında ve uygulamalarında bu durumun izlerini sürmek mümkündür. Özellikle 2004–2010 yılları arasında Genel Müřitlik görevini yürüten Muhammed Mehdi Akif döneminde hareketin faaliyetlerinde çeşitli yumuşamalar meydana gelmiştir. Akif, daha kapsayıcı açıklamalarda bulunarak Kardeşler'e yeni bir vizyon oluşturmaya çalışmıştır. Dolayısıyla hareketin aslından kopmadan açılımlar yapması ve yerel, bölgesel ve küresel boyutta çeşitli ilişkiler geliştirmesi gerektiğı hususu da bu dönemde sıkça tartışılmaya başlamıştır. Aynı şekilde Akif dönemi, teşkilat içindeki yenilikçi ve gelenekçi tartışmasının da ortaya çıktığı bir dönemdir. Akif dönemindeki atılan adımların nüveleri özellikle devrim sonrası Mısır'da Kardeşler'in hareket alanını genişletmiştir.¹² Son yıllarda hareket içindeki tartışmalar Mübarek rejiminin sona ermesinin ardından Mısır'ın yeni bir döneme girmesiyle birlikte pratiğe de doğrudan yansımıştır. Uzun yıllardır Batı ile kurulacak olan ilişkilerden kavramların yorumlanması ve uygulanmasına kadar teorik düzlemde tartışılan birçok konu bu yeni süreçte pratiğe dönüştürülebilmiştir. Bu nedenle Kardeşler içindeki açılımlar, tartışmalar ve gerilimler yeni bir sürece de evirilmiştir.

Bu tartışmalara ek olarak 2000'li yıllarda Müslüman Kardeşler mensupları siyasi sahada da yeniden ve daha fazla gözükme ve teşkilat bağımsız milletvekilleri yoluyla mecliste sandalye edinme siyasetini hayata geçirmeye başlamıştır. Böylece Kardeşler mensupları bir yandan mecliste yer almaya başlarken diğeri bir yandan da hareket alanlarını daha fazla genişletmeye çalışmışlardır (Shehata ve Stacher, 2006: 32–39). Mübarek döneminin sıkıntılarını sonuna kadar hisseden teşkilat mensuplarının toplumun farklı kesimleriyle birlikte Mübarek karşıtı bir dönemin tesisi için çeşitli çalışmalar yapması ve oluşumlar içinde olması Mısır'ın yeni bir döneme doğru evirildiğini ortaya koymaktaydı. Tüm bu gelişmeler yaşanırken teşkilat içinde ortaya çıkan "Nesil Çatışması" durumu ve hareketin içinden yeni seslerin yükselmesi Mısır toplumu ile birlikte Müslüman Kardeşler Teşkilatının da bir değışim/dönüşüm sarmalının içine girdiğinin sinyallerini vermektedir. Nitekim Tunus'ta başlayan Arap halklarının liderlerine karşı ayaklanmaları süreci ve 25 Ocak devrimiyle Mısır toplumunda Mübarek'siz yeni bir dönemin başlaması Kardeşler'in kritik bir dönemin eşiğine gelmesine sebep oldu.

12 Mehdi Akif'in Genel Müřitlik döneminde izlediğı siyasetle ilgili verdiğı bir röportaj o dönemi ve Akif'in genel müşitliğini anlamak açısından yararlı bir kaynak olarak başvurulması gereken bir konuşmadır. Detaylı bilgi için bkz. Hasen, S. (2011). Hivar mea Muhammed Mehdi Akif. In *Cemaa' fi ezme: Hivarat mea kade ve mütemerridiin* (pp. 19–32). Kahire: Mektebet Medbuli.

Mısır'daki "Mübarek" Devrim ve Müslüman Kardeşlerin İktidarla İmtihanı

25 Ocak 2011 Devrimi ve Sonrası

Mübarek rejiminin son yıllarda halk nezdinde meşruiyeti önemli ölçüde sarsılmıştı. Mübarek'in özellikle yerine oğlu Cemal'i hazırlıyor oluşu toplumun birçok kesimi tarafından hoş karşılanılmamaktaydı. Devlet başkanlığı seçimlerine doğru giden sürecin büyük bir rekabet içinde geçiyor oluşu 2010 yılında Mısır'da farklı tarzda eleştiri ve gösterilerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Sadece muhaliflerden değil aynı şekilde rejim yanlılarından da Cemal Mübarek'in devlet başkanlığına karşı çıkanlar mevcuttu. Böyle bir durumun ardından Mısır'da 2011'in başında ayaklanmaların başlaması ve özellikle gençler eliyle bu işin sürüklenmesi Mübarek'in sonunun habercisi olmuştur. Bununla beraber, Mısır'daki geçiş süreci Tunus'taki kadar sessiz ve rahat olacak gibi gözükmemektedir. Tahrir Meydanı'nda Mübarek rejimine karşı aynı tonda muhalefet sergileyen gruplar arasında, Mübarek'in gitmesinin ardından problemler tezahür etmeye başlamıştır. Özellikle Selefî ve Hristiyan gruplar arasında yaşanan çatışmalar kazanılan başarıya gölge düşürürken devrim sonrası sürecin nasıl şekilleneceği noktasında da büyük soru işaretlerinin oluşmasına neden oldu. Mübarek'in gitmesinin ardından yönetimi geçici süreliğine (!) ele alan ordu, bu tür çatışmaları fırsat bilerek ülke içindeki konumunu korumaya çalışmış ve iktidarı devretmek istememiştir. Mübarek'in ardından Mısır halkı iktidarın tamamen sivillere devredilmesi için yeniden protestolara başlamıştır. Bu süreçte serbest seçimlerin yapıldığı ve yeni bir anayasa hazırlık sürecine girilen Mısır'ın siyasi yapısının nasıl şekilleneceği en önemli sorunu teşkil etmekteydi. Mısır gibi büyük ve özellikle de Arap Orta Doğu'su üzerinde son derece etkili bir konuma sahip olan bir ülkenin yeniden yapılanması esnasında taşların yerine oturması için zamana ihtiyaç olduğu aşikârdı. Bu geçiş sürecinde Kardeşler'in başını çektiği İslamcıların doğru adımları yeni Mısır'ın onlar tarafından şekillendirilmesinin de kapısını araladı.

Devrim sürecini toplumsal sahada iyi yöneten ve bu başarısını daha sonrasında siyasi düzeyde de göstererek Mısır'ın yeni yönetiminde kurucu rol üstlenen Kardeşler, geçmiş birikiminin sayesinde ve teşkilatçı mekanizması ve mensupları ile Mübarek sonrası Mısır'da hızlı hareket ederek yeni bir parti kurmayı başardı. Kardeşler'in kurulduğu tarihten beri doğrudan siyasete katılamaması Mübarek rejimi sonrasında kendi yasal partisini kurmakla ülke siyasetinde rol alma konusunda istekli olduğunu göstermiştir. Hareket resmî olarak 30 Nisan 2011'de, Hürriyet ve Adalet Partisini kurduklarını ve Parlamento seçimlerine katılacaklarını açıkladı ("Muslim Brothers form Egypt party," 2011). Partinin kurulmasıyla Kardeşler, tüm Mısır halkını kucaklayıcı bir dil kullanmaya başladı. Böylece halkı harekete

geçirerek meclis seçimlerinden zaferle çıktı ve hareketin adayı olarak Mısır cumhurbaşkanlığı seçimine katılan Muhammed Mursi'nin devlet başkanı olmasını sağladı. Demokrasi, şeffaflık ve özgürlük gibi kavramlar üzerinden yürütülen siyaset Kardeşler'in Mısır seçimlerinden zafer kazanmasını pekiştiren en önemli unsur oldu. 2010 yılında Muhammed Mehdi Akif'in ardından Genel Mürşit olarak seçilen Muhammed Bedii'nin göreve seçilmesinin ardından yaptığı konuşmada ("Translation: Muhammad Badie's acceptance speech," 2010) demokrasi ile ilgili ifadeleri Hürriyet ve Adalet Partisinin demokrasi vurgusunun neden çok fazla öne çıktığının ipuçlarını vermektedir. Bedii ilgili konuşmasında, demokrasinin (danışma) kendileri için en önemli araç olduğunu ve bunu güçlendirmek için çaba sarf edilmesi gerektiğini ifade etmişti. Siyasal erkin bireysel hak ve özgürlükler ile demokrasiyi (istişareyi) sürdürmesi ve meşru otoritenin halk tarafından tanınması gerektiğini belirterek İslam'a en yakın sistemin bu olduğu gerekçesiyle güçler ayrılığının (yasama-yürütme-yargı) sağlanmasını talep etmişti. Bedii, demokrasiyi (veya istişareyi) hareketin kendisi için temel yöntem olarak benimsediğini açıkça vurgulayarak Kardeşler'in kurum ve kuruluşlarının en tepeden aşağıya kadar demokrasiye dayalı bir organizasyon olduğunu belirtmişti ("Translation: Muhammad Badie's acceptance speech," 2010). Bu açıklamadan anlaşılacağı üzere Kardeşler teşkilatı kendisini demokrasiyle yüzleşmeye hazır bir hâle getirmiş ve Mübarek sonrası gerek meclis seçimlerinde gerekse cumhurbaşkanlığı seçiminde alınan zaferle uygulamada da demokrasi anlayışı ekseninde bir nizam inşa edeceğinin sinyallerini vermiştir.

Mübarek sonrası dönemde Kardeşler Teşkilatının Mısır'ın yeniden kuruluşunda başat rol oynayacak olması gerek teşkilat gerek parti içinde farklılıkların ortaya çıkmasını ve farklı kavramlara farklı yaklaşımların getirilmesini beraberinde getirdi. Kuruluşundan bu yana muhalefette olan ve siyasi partinin ötesinde Benna'nın çizdiği ilkeler dâhilinde İslami bir nizamı tesis etmek için çaba sarf eden bir "dava" hareketi olan Kardeşler, bu yeni dönemde siyasi bir parti aracılığıyla yerel ve küresel düzlemde siyaset üretmeye başladı. Bu nedenle bugüne kadar yapılan tartışmaların pratik sahaya nasıl yansıtılacağı oldukça önem arz etmekteydi. Nitekim Hürriyet ve Adalet Partisinin programında iktisadi alanda kalkınmayı ve uluslararası sisteme entegrasyonu öne çıkaran yaklaşım ve dış politikada bölgesel liderliğin vurgulandığı, ulusal çıkarlar etrafında aktif ve etkin bir politika anlayışının altının çizilmesi ("Bernamecü Hizb al-Hurriya ve'l-Adale," 2011), hareketin temel ilkeleri ile bir çatışma yaşayıp yaşamayacağı hususunda soru işaretleri taşımaktadır. Bu bağlamda Kardeşler'in devrim sonrası yeni dönemde karşılaştıkları değişim, dönüşüm ya da muhafaza sorunlarını demokrasi, dış politika, rejimin kalıntılarıyla mücadele başlıkları dâhilinde incelemek, hareketin değiştiği ya da dönüştüğü sorusuna belirli düzeyde cevap verebilecektir.

Demokrasiye Bakış ve Hareket İçindeki Gerilim

Demokrasi söylemi "Arap Baharı" olarak nitelendirilen Arap dünyasındaki değişim sürecinde en fazla kullanılan kavramların başında gelmektedir. Kardeşler ile Hürriyet ve Adalet Partisinin de bu kavrama söylemlerinde sıklıkla yer verildiği görülmektedir. Partinin Medya ve İletişim Sorumlusu Hasan Abdulgani, demokrasinin Batılı bir kavram olmakla birlikte aslında İslami bir değere sahip olduğunu ve bunun şura yoluyla gerçekleştiğini belirtmektedir (H. Abdulgani, mülakat, 19 Temmuz 2012). Kardeşler mensuplarının sıklıkla başvurduğu demokrasinin şura olarak anlaşılması hususu çeşitli soruları da ortaya çıkarmaktadır. Dr. Zaid, yapılan görüşmede demokrasinin nazari ve pratik olmak üzere iki zaviyesinin olduğunu, Kardeşler Teşkilatının ise uygulamaya dair olan yönünü benimsediğini belirtmektedir. Ayrıca bu durumun Batı düşüncesinden etkilenmeye sebebiyet vermeyeceğini ve bu kavrama sıklıkla başvurmanın Mısır toplumunda Batı tipi bir demokrasi anlayışının inşa edileceği anlamına gelmeyeceğini vurgulamaktadır (A. M. Zaid, mülakat, 18 Temmuz 2012). Bu açıklamadan da görüleceği üzere Kardeşler, İslami bir nizamın tesisi için hareketin ilk günlerinden itibaren benimsenen ilkelere uygun bir söylemi dönemin şartları dâhilinde oluşturmaya çalışmaktadırlar. Mısırlı Akademisyen Dr. Kemal Habib, Kardeşler'in bugüne kadar muhalif bir hareket olarak iktidara ve yönetime karşı direnişin ve muhalefetin kaidelerini başarılı bir şekilde oluşturduğunu fakat yönetim ve iktidarın kaidelerini ise henüz oluşturmadığını belirtmektedir (K. Habib, mülakat, 21 Temmuz 2012). Bu nedenle bugüne kadar toplumsal alanda aktif bir biçimde faaliyet gösteren ve İslam dünyasının genelinde önemli bir etki alanına sahip olan Kardeşler'in ilk defa geldiği yönetimde ciddi sorunlarla karşılaşması muhtemel bir durumdur.

Şura'yı ön plana çıkaran bu vurgunun Cemaat ve Parti ayrımının yaşandığı bir Hareket'e ne şekilde yansıtacağı ciddi bir meseledir. Özellikle Teşkilatın bazı kesimlerinde Parti'nin Hareketin bir alt parçası olduğuna dair kanının aksine diğer kesimin Parti'nin Kardeşler'in ilkelere bağlı müstakil bir yapı olduğu iddiası önemli bir tartışma konusudur. Kardeşler'in kurucusu Benna'nın oğlu Seyful İslam el-Benna ile yapılan görüşmede hareket ile parti arasında hiçbir farkın olmadığı ve partinin harekete tamamen bağlı bir alt organ olduğu yönündeki ifadesi, Kardeşler teşkilatı içindeki geleneksel söylemin önemli bir yansımasıdır (S. İ. el-Benna, mülakat, 22 Temmuz 2012). Bunun aksine özellikle genç kesimde bu duruma yönelik bazı eleştiriler gelmektedir. Siyaset bilimci ve aktivist Doha Samir, parti ile hareket arasındaki organik bağın büyük bir hata olduğunu ve bu nedenle bazı yöneticilerin partiden ayrıldığını ifade ediyor (D. Samir, mülakat, 21 Temmuz 2012). Bu iki açıklamaya genel olarak bakıldığında teşkilat içinde uzun süredir yaşandığı belirtilen nesil çatışmasının da izleri görülmektedir.

Kardeşler'in demokrasi söylemine sıkıca sarılmalarının altında yatan en önemli nedenlerden birisi şüphesiz Mısır'daki rejimin uygulamalarıdır. Halkın bugüne kadar tam bağımsız seçimlerde oy kullanmamış olması, baskı ve takibin had safhada olması, düşüncelerin ifadesine ve siyasi davranışlara dair önemli kısıtlamaların olması demokrasiyi yeni Mısır'da halka sunulacak en kolay söylem yapmaktadır. Bununla birlikte Kardeşler'in yüzleşeceği en önemli krizin teori ve pratik arasında demokrasinin nereye tekabül edeceği konusunda ortaya çıkacağı öngörülmektedir. Demokrasiyi özünde İslami bir değer olarak kabul etmek ve şura müessesesi üzerinden olgun ve tam bir demokratik İslami sistem inşa etme girişimi önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır.

Abdulgani demokrasiyi daha öncesinde hiçbir şekilde olumsuz biçimde kullanmadıklarını ifade ederek İslam şeriatıyla çatışmayacak, İslam'a muhalif olmayacak sivil ve demokratik bir devlet arzuladıklarını belirtmektedir. Bunu gerçekleştirme yolunda geçmişten önemli dersler çıkardıklarını ve özellikle Türkiye'de meydana gelen Erbakan ve Erdoğan tecrübelerinden çok şey öğrendiklerinin altını çizen Abdulgani, Erbakan'ın fikri düşüncesinin önemli olduğunu ve uygulamada sıkıntılarla karşılaştığını ve oldukça teorik kaldığını söyleyerek, Erdoğan tecrübesinde pratik unsurların ön plana çıktığı ve tedrici bir ilerlemeyi kabul eden bir anlayışın benimsendiğini ifade etmektedir. Bu çerçevede Abdulgani, kendi toplumlarına bu iki tecrübeden uygun olanı aldıklarını yani tedrici bir ilerlemeyi benimseyen ve toplum içinde çatışmadan ziyade farklı kesimleri de kucaklayacak şekilde Erdoğan tecrübesinin ağır bastığını işaret etmektedir (H. Abdulgani, mülakat, 19 Temmuz 2012).

Bu bağlamda demokrasinin benimsenen bir husus olması ve buna ek olarak kadın hakları, bireysel özgürlükler ve sekülerizm gibi konularda da görece ılımlı bir tavrın sergilenmesi Müslüman Kardeşler'in çeşitli değişimler yaşadığını ama hareketin temel ilkelerini de mümkün mertebe sadık kalarak bu değişim sürecini devam ettirmeye çalıştıklarını göstermektedir. Sadece şura mantığı dâhilinde ve harici faktörleri gözetmeksizin özgün bir demokrasi ya da benzeri bir yönetim inşasının şu an için hareketin doğrudan gündeminde olmadığı ve bu süreçte demokrasi kavramı ve İslam dininin bazı kavramlarını mecz ederek bir anlayış biçimi ortaya çıkarmak istedikleri görülmektedir. Şura müessesinin işletilmesi hareketin en önemli unsuru olmakla birlikte, Hürriyet ve Adalet Partisinin siyasi bir kurum olarak ve özellikle de Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'nin devletin en tepesindeki isim olarak Kardeşler'in genel yapısı dâhilinde ne kadar hareket edeceği ve teşkilatın en üstteki ismi olan Genel Mürşite ne kadar bağlı olacağı sorusunun cevabı ilerleyen zamanda daha açık bir şekilde görülecektir. Dr. Habib, Cumhurbaşkanı Mursi'nin Genel Mürşite tam olarak bağlı olmayacağını ifade etmesinden yola çıkarak yeni dönemde cemaat içinde önemli kırılmaların doğal olarak yaşanacağını çünkü bir devlet başkanının ya da bir kabinenin bir

cemaatin üst düzey organına bağlı olarak çalışmasının mümkün olmadığını belirtmektedir (K. Habib, mülakat, 21 Temmuz 2012). Buradan da görüleceği üzere yeni dönemde Kardeşler Teşkilatının yapısında önemli değişim unsurları ortaya çıkacak ve siyasi yapı cemaatin geleneksel davranış biçiminden önemli ölçüde ayrılacaktır. Temel ilkelerin cemaatin genel algısı dâhilinde olması siyasilerin cemaate bağlı olacakları anlamına gelmemektedir.

Kardeşler'e bugün bakıldığında hareketin kendisini sürekli yenileme ve yeni arayışlar içinde olma eğilimini benimsediği görülmektedir. Abdulgani, hareketin kuruluşundan bu yana kullandığı araçlarda önemli değişimlerin olduğunu, bu bağlamda yeni değişimlerin de gerçekleşmesi için bir AR-GE birimi oluşturduklarını beyan etmektedir. Ayrıca, Müslüman Kardeşler'in bugüne kadarki en büyük sorunu olan kısıtlı bir toplumsal açılımın aşıldığı ve tüm Mısır'ı kucaklayacak bir vizyon ve yaklaşım ile açılım gerçekleştirme içinde olduklarını belirtmektedir (H. Abdulgani, mülakat, 19 Temmuz 2012). Yeni dönemde Kardeşler'in cemaat olarak davet ve tebliğ faaliyetlerini toplumsal sahada sürdürmekle beraber, Hürriyet ve Adalet Partisinin ve Cumhurbaşkanı Mursi'nin seçilmiş siyasiler olarak tüm ülkenin çıkarını gözetecek ve tüm kesimleri kapsayacak bir siyasi eğilim içine girecekleri öngörülmektedir.

Kardeşler içinde bulunduğu bu değişim süreci hareketin yönetim kadrolarında da bazı kırılma ve ayrışmalara sebebiyet vermiştir. Özellikle Abdulmunim Ebu'l-Futuh'un hareketten ayrılması ve cumhurbaşkanlığı seçiminde Kardeşler Teşkilatının aday olarak gösterdiği Muhammed Mursi'ye karşı seçime girmesi cemaat içinde de farklı gerilimlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Ebu'l-Futuh, hareketin son yıllarda önemli ölçüde değişim gösterdiği ve siyasi sahada aslına uygun davranışlar göstermediğinden yola çıkarak öze dair bazı sorunların olduğunu belirtmekte ve "Kardeşler'in özüne dönmediği takdirde hayatta kalamayacağını" ifade etmektedir (Hasen, 2011). Ebu'l-Futuh gibi önemli ve etkin bir ismin son süreçte teşkilat ile yollarını ayırması cemaat içinde uzun zamandır bahsedilen krizin dışı vurumu açısından önemli bir örneklik teşkil etmektedir. Abdulgani, Ebu'l-Futuh ile ilgili düşünsel farklılıkların çok eskiye dayandığı ve devrim sonrası süreçte ise Ebu'l-Futuh'u bazı hususlarda çok aceleci davrandığı ve sabretmediği, cemaati şurasına önem vermediği gerekçesiyle eleştirmektedir (H. Abdulgani, mülakat, 19 Temmuz 2012). Doha Samir ise Ebu'l-Futuh'un ılımlı bir İslamcı olduğu ve gençlere daha çok şey vaat ettiğini ifade etmektedir (D. Samir, mülakat, 21 Temmuz 2012). Ebu'l-Futuh üzerinden giden bu iki örnek hareket içinde bir gerilimin olduğu ve Kardeşler'in ilerleyen dönemde cemaat içi ya da parti içi başka türlü gerilim ve ayrışmalarla da yüzleşmek durumunda kalabileceğini göstermektedir. Cemaatteki bu ayrışma şu an için Mısır'daki yeni inşa sürecini doğrudan etkilemese de ilk meclis seçimlerinde Hürriyet ve Adalet Partisinin bazı sıkıntılarla karşılaşabileceği düşünülmektedir. Özellikle Ebu'l-Futuh'un aktif bir şekilde yürüteceği siyaset Kardeşler mensupları kadar diğer Mısırlıların da siyasi tercihini önemli ölçüde etkileyecektir.

Dış Politika ve Küresel Sistem

Mısır'daki değişimin ardından tüm dünyanın gözü büyük ölçüde Mısır'a doğru çevrildi. Arap Orta Doğu'sunun en büyük ve güçlü devleti olan Mısır, aynı zamanda Afrika kıtasının da merkez ülkelerinden birisi olarak yeni dönemde izleyeceği siyaset ile bölgenin yeniden şekillenişinde büyük rol oynayacaktır. Sahip olduğu tarihî, askeri, iktisadi, siyasi ve entelektüel birikim ve potansiyel ülkeyi bölgesinin kurucu devletlerinden birisi hâline getirmektedir. Nüfusunun kalabalık olması ve sayıca kalabalık bir ordusunun olması Mısır'ın farklı açılardan da oldukça önemli bir devlet olduğunu göstermektedir. Nâsir döneminde Sovyetler Birliği'ne yakın olan ve Bağlantısızlar oluşumunun başını çeken Mısır, Sedat döneminde ABD'nin başını çektiği Batı Blokunun pasif bir parçası olmuş ve Mübarek döneminde ise tamamen ABD'nin yönlendirici etkisi altında bölgesel ve küresel siyasetini oluşturmuştu. Sahip olduğu potansiyelin aksine oldukça etkisiz bir dış politika benimseyen Mısır'da yeni dönemde en fazla tartışılan başlıklardan birisi de uluslararası ilişkilerde Mısır'ın elde edeceği konum oldu. Bu konu sadece Mısırlıların değil aynı zamanda Mısır'ı yakından takip eden tüm dünyanın da temel meselelerinden birisi hâline geldi. Çünkü bu yeni süreçte Mısır'ın üstleneceği rol hem kendi kaderini belirlerken aynı zamanda başka devletlerin de Orta Doğu'ya yönelik politikalarını ve bölgedeki kaderlerini tayin edecektir.

Uzun yıllar boyunca tüm dünyadaki İslami hareketlere ilham kaynağı olmuş ve bir sivil inisiyatif ya da toplumsal hareket olarak Kardeşler'in ajandasının da başlıca unsurlarından birisi dış politika sahasıdır. Mısır'ın sahip olduğu potansiyel çerçevesinde ülkenin hak ettiği yere gelmesi ve uluslararası ilişkilerde etkin ve aktif bir rol üstlenmesi Müslüman Kardeşler mensupları tarafından sıklıkla dillendirilmektedir. Bölgesel liderlik amacı dâhilinde yeni bir dış politika vizyonu oluşturmaya çalışan Müslüman Kardeşler, dış dünya ile kurduğu sivil ilişki tecrübesini diplomatik sahaya da aktararak güçlü bir ülke kurmayı hedeflemektedirler. Cumhurbaşkanlığı seçimi esnasında Mursi'nin üzerinde en çok durduğu ve Başkanlık Programı'nın önemli sacayaklarından birisi olan dış politika bölümü cemaatin temel hedefleri ve hareket sahasını görmek açısından önem taşımaktadır.

Mursi'nin başkanlık seçimleri öncesindeki programı üzerinden hareket ettiğimizde temelde üç dış politika dairesi belirlendiği göze çarpmaktadır. Birincisi Arap âlemi, ikincisi Afrika kıtası ve sonuncusu da İslam dünyası olan dış politika vizyonunda öncelikler tespit edilme-ye çalışılmıştır. Bu üç daire arasında dengenin oluşturulması, küresel düzeyde dış politika açılımı ve uluslararası hukuka saygı yeni dönemin dış politikasının temel ilkelerini oluşturmaktadır ("El-Bernamic er-Riasi lîd-Doktor Muhammed Mursi," 2012: 139–143). Bu ilkeler dâhilinde Mısır, yeni dönemde tüm dünya ile ilişkiler kuran, bölgesel ve küresel entegras-

yonlara önem veren, aktif ve merkezî bir rol üstlenen bir ülke olmayı amaçlamaktadır. Bu yeni dış politika anlayışı dâhilinde ülke ve cemaat içinde tartışılan en önemli husus ise ABD ve İsrail ile olan ilişkilerin konumudur. Camp David Anlaşması'nın ardından Mısır ile İsrail arasında tüm Arap ve İslam dünyasını rahatsız eden bir barış anlaşması imzalanmış ve o tarihten sonra Mısır ve İsrail çeşitli alanlarda müttefiklik ilişkisi içine girmişlerdi. Aynı şekilde ABD'nin doğrudan yönlendirmesi altında olan Mısır'ın bu yeni dönemde her iki devlete karşı izleyeceği siyaset merak edilen konuların başında gelmekteydi. Özellikle, Kardeşler'in seçimlerden zaferle çıktıktan sonra ABD'nin İsrail ile ilgili olan bazı tereddütlerini dile getirerek Mısır'ın yeni yönetimini dolaylı şekilde uyarması bir tartışma konusu olurken uzun yıllar boyunca İsrail muhalifliği yapmış Kardeşler'in İsrail ile olan ilişkileri görece devam ettireceğini açıklaması birçok soru işaretinin oluşmasına neden olmuştur.

Hasan Abdulgani, İsrail meselesinin Mısır'ın uluslararası ilişkilerde karşılaşılabileceği ilk sorun olduğunu belirterek ilk etapta İsrail ile yapılan anlaşmaya sadık kalacaklarını belirtmiştir. Sonraki dönemde ise farklı uygulamaların hayata geçirilmesinin mümkün olabileceğinden bahsetmektedir (H. Abdulgani, mülakat, 19 Temmuz 2012). Bu durum göstermektedir ki Mursi liderliğindeki yeni Mısır, İsrail ile kuracağı ilişkiler nedeniyle çeşitli sıkıntılarla karşılaşabilecektir. Bununla birlikte Abdulgani, bölgede kurulacak güçlü bir birliktelik sayesinde bu sorunun kolaylıkla izole edilebileceğini belirtmektedir. Mısır'ın güçlü olması hâlinde tüm Arapların güçlü olacağını çünkü Mısır'ın Arapların anası olduğunu vurgulayan Abdulgani, İslami bir dayanışmanın Batı dünyasına karşı bir cephenin oluşmasında önemli olduğunu ve bu nedenle Mısır, Türkiye, İran, Suudi Arabistan gibi devletlerin bir araya gelmesinin büyük bir zorunluluk olduğunu dile getirmektedir (H. Abdulgani, mülakat, 19 Temmuz 2012). Buna ek olarak Müslüman Kardeşler'in Dış İlişkiler Birimi Sorumlusu Walid Haddad kendilerinin dış politika vizyonunda Arap dünyasına yönelik açılımın oldukça önemli olduğunu ve Arap dünyası ile ilişkilerin geliştirilmesinin öncelikli mesele olduğunu altını çizmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) de tebliğe öncelikli olarak kendi çevresinden başladığını belirten Haddad, Mısır'ın da bu yeni süreçte Arap kardeşleri ile yakın ilişkiler kuracağını ve bunun üzerinden yeni bir dış politika inşa edeceğini ifade etmektedir (W. Haddad, mülakat, 20 Temmuz 2012). Bu açıklama, öncelikle Mısır'ın Arap dünyasının lideri olma düşüncesinin önemli bir dışa vurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci olarak da yeni dış politika vizyonunda İslam dünyasının diğer coğrafyalarının ve sorunlarının yeni yönetimin ne kadar gündeminde olacağına dair bazı soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. Ayrıca hareketin önemli kadrolarında yer alan bu iki ismin görüşmelerde "ulusal çıkar" a özel vurgu yapmaları yeni dış politikanın amaçları ve imkânlarına dair bazı risklerin olduğunu göstermektedir. Uluslararası ilişkilerde ulus devlet mantığı çerçevesinde şekille-

nen “çıkarcı” algısının yeni süreçte ne kadar etkin olacağı ya da farklı bir deyişle ulusal çıkar hangi saikler üzerinden belirleneceği önemli bir tartışma konusudur. İslam dünyasındaki İslami hareketlerin çoğuna ilham olmuş Kardeşler’in siyaset sahnesinde uluslararası bir aktör olarak takip edeceği rota ve bu rotada kullanacağı argümanların teorik arka planı hareketin geleceğine dair önemli ipuçları vermektedir.

Dış politikada dayanışmayı öne çıkaran Mursi’nin Afrika kıtasına yönelik özel bir önem verdiği seçim programından açıkça görülmektedir. Yurt dışına ilk seyahatini Suudi Arabistan’a yaptıktan hemen sonra Afrika Birliği toplantısına katılan Mursi’nin bu adımı, sadece Arap dünyasında değil aynı zamanda Afrika kıtasında da merkez ülke olmak isteyen bir Mısır imajı çizmektedir. Özellikle ekonomik anlamda Afrika ile ilişkilerin önemsendiği görülmektedir. Yıllardır göz ardı edilen Afrika kıtasının yeni dönemde daha büyük bir pazar hâline geleceği zikredilmektedir. Bu durum açıkça göstermektedir ki, Orta Doğu’nun ve Arap dünyasının asli unsuru olan Mısır, yeni süreçte kendisini Afrika kıtasının da asli unsuru saymaya başlayacaktır. Buna ek olarak Mursi’nin Çin, İran ve İtalya ziyaretleri de dış politikada daha aktif ve saldırgan bir ülkenin olduğunun işaretlerini vermektedir. Bölgesel liderliği ve merkez ülke olmayı temel prensibi hâline getiren yeni Mısır’ın uluslararası alandaki varlığı geçmişe kıyasla çok daha fazla hissedilecektir. Bu çerçevede Mısır’ın bölgesel düzeyde gerçekleştireceği ittifaklar hem ülkenin kalkınması hem de bölgenin kalkınması açısından hayati bir rol üstlenecektir.

Din ve Devlet İşleri Gerilimi/Ayrımı

Modern dönemde İslami hareketlerin karşılaştığı büyük sorunlardan birisi iktidarın din ile kurduğu ilişki biçimidir. Kardeşler bünyesinde de ilk günden itibaren Mısır yönetimine karşı yapılan başlıca eleştiriler İslami bir nizamın yansımaları olmayan ve dini devletin idaresinden dışlayan bir anlayışın benimsenmesine yöneliktir. Teşkilatın kuruluşundan itibaren hareketin geleceğine yön veren ve fikirleri her daim öncü kabul edilen Benna’nın dinin devletten ayrılmasına yönelik sert itirazı hareketin bu alana dair tutumunun temelini oluşturmaktadır. Benna meşhur risalelerinde din ve devletin birbirinden ayrılmasının mümkün olmadığını özellikle vurgulamış ve “dini hayatın bütün dallarından uzak tutarak onu vicdanlara ve mabetlere hapsedilmesinin” kabul edilemez olduğunu vurgulamıştır (el-Benna, 2008: 41–42). Benna din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını savunanlara yönelik eleştirilerinde onların İslam’ı doğru tarafla anlamadıklarını belirtmektedir. Bu kimselerin “İslam’ın hem din hem cemiyet, hem cami hem devlet, hem dünya hem ahiret olduğunu” anlayamadıklarını ve “bu mukaddes dinin dünya hayatı ile ilgili meselelere iba-

detle ilgili meselelerden daha fazla temas ettiğini öğrenemediklerini" (el-Benna, 2008: 42) vurgulamaktadır.

Müslüman Kardeşler'in kuruluşundan itibaren uzun zaman geçmesine rağmen ana iskeletin Benna'nın oluşturduğu çizgide ilerlediği ve kurucu prensipler etrafında devam ettirilmeye çalışıldığı gözlemlenmektedir. Ebu'l-Futuh'un ifadesiyle "Müslüman Kardeşler'in benimsediği temel fikir hala Benna'nın oluşturduğu akımdır. Hareketin mensupları onun fikirlerini hala taşımaktadırlar." (Hasen, 2011: 50). Bu çerçevede hareketin bugününde de din ve devlet idaresi arasındaki ilişkilerde Benna'nın çizgisine yakın bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Öncelikle Kardeşler'in siyasi alandaki temsilcisi olan Hürriyet ve Adalet Partisinin programında ve Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'nin seçim programında dine özel bir atfın olduğu görülmektedir. Devletin temel prensiplerinin demokratik ve çağdaş olmasının yanı sıra İslami bir referansa da sahip olması gerektiği dile getirilmektedir ("El-Bernamic er-Riasi li'd-Doktor Muhammed Mursi," 2012, "Mucez Bernamec'il Hizb al-Hurriya ve'l Adale," 2012). *El-Merci'iyye el-İslamiyye* olarak formüle edilen ve İslam'ı referans alan bir yönetim biçiminin benimsenmesi yeni Mısır'da laiklik olgusuna yönelik farklı bir durumun ortaya çıkacağını göstermektedir.

Dinin yeni siyasal yaşamın merkezinde yer alacağı yeni Mısır'da kiliseye de özel bir önemin verildiği görülmektedir. Cumhurbaşkanı Mursi'nin programında "dini kurumların itibarlarının iade edilmesi ve serbest olmalarına" dair fikirlerden bahsettiği bölümde dinî kurumlar olarak el-Ezher ve Mısır Kilisesi zikredilmektedir ("El-Bernamic er-Riasi li'd-Doktor Muhammed Mursi," 2012: 15). Mısırlıların tamamının sesi olmayı hedefleyen Mursi'nin ve diğer görüşlerin tamamını içine almaya çalışan Hürriyet ve Adalet Partisinin yeni süreçte İslam'ı merkeze alan ama diğer din ve görüşleri de kucaklayan bir siyasi çizgiyi benimseyeceği ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Benna'nın da benimsediği temel prensipleri muhafaza ederek dini devlet idaresinden ayrı görmeksizin bir politika izleyecekleri öngörülmektedir.

Yeni Dönemde Kadın Meselesine Bakış ve Kadının Rolü

Kardeşler Teşkilatının kuruluşundan itibaren değer verdiği en önemli müessesinin aile olduğu ve kadınların gerek İslami bir yaşam için gerekli olan eğitim ve terbiyenin verilmesinde gerekse teşkilatın büyüme ve gelişmesinde hayati bir role sahip olduğu açık bir biçimde görülmektedir. Benna'dan itibaren kadının Kur'an ve sünnet çerçevesinde sosyal hayat içerisinde yer alması ve faaliyetlere katılması Kardeşler tarafından benimsenmiş ve kadınlara teşkilat bünyesinde özel bir önem verilmiştir. Benna'nın İslam nizamının inşasının

da aileye büyük bir rol biçmesi ve bu çerçevede kadınların ve çocukların en iyi şekilde eğitilmesi gerektiği yönündeki düşüncesi kendinden sonraki dönemlerde de önemsenmiştir. Bu çerçevede Kardeşler bünyesinde kadınlara en fazla değer veren ve kadınların en çok faaliyet alanına sahip olduğu İslami hareketlerin başında geldiği söylenebilir. Son yıllardaki süreçte ve İslah Projesi bağlamında Kardeşler; teşkilat bünyesinde “Kadın meselesi” ile ilgili çeşitli tartışmalar gerçekleştirmiş ve modern dünyada kadının konumuna dair önemli açılımlar sağlamıştır (Hasen, 2011: 50).

Teşkilatın genel prensipleri ve çizgisi dâhilinde incelendiğinde Mısır’ın yeni sürecinde de kadına benzer bir şekilde önem verildiği hatta daha ileri seviyelere taşınması hedeflendiği görülmektedir. Mursi’nin programında “Kadın” başlıklı özel bir kısmın olması ve bu bölümün İslam hukukuna göre genel yükümlülüklerle ve kanun önünde kadın ve erkek eşitliğinin olduğunu vurgulayarak başlaması kadının sosyal ve siyasi konumuna verilen önemi göstermektedir. Programda kadının annelik vasfına özel bir vurgu olmakla birlikte sosyal ve siyasi hayatın diğer sahalarında da kadınların yer almaları ve onların her türlü katkısı sağlamaları gerektiği ifade edilmektedir (“El-Bernamic er-Riasi li’l-Doktor Muhammed Mursi,” 2012: 37). Mursi’nin cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından bir kadın yardımcı ataması yeni Mısır’da Kardeşler’in dönüşüm biçimini göstermektedir. Ayrıca Kardeşler’in önemli kadın aktivistlerinden Sabah es-Sakkari’nin Mursi’den boşalan Hürriyet ve Adalet Partisi başkanlığına aday olması yeni dönemde yaşanacak değişimlere de ışık tutmaktadır. Bu bakımdan Kardeşler içinde yeni dönemde kadınların daha etkin bir rol üstleneceği ve hatta yönetici kadro içinde yer alacakları düşünülmektedir. Kuruluşundan itibaren kadınların rol aldığı, davet, tebliğ, eğitim ve terbiye faaliyetlerinde önemli roller üstlenen kadınların teşkilatın yönetici kadrolarına talip olmaları hâlinde geleneksel yapının bunu nasıl karşılayacağı ve bunun farklı bir krize yol açıp açmayacağı da ilerleyen zamanda ortaya çıkacak önemli bir sorudur.

Müslüman Kardeşlerin Dönüşü(mü): Genel Bir Değerlendirme

Müslüman Kardeşler kuruluşundan itibaren Mısır toplumunun şekillenmesinde İslami bir nizamın tesisi amacı çerçevesinde etkili olmuş bir harekettir. Siyasi tavrı nedeniyle dünya genelindeki İslami hareketlere ilham kaynağı olmayı başarmış olan Kardeşler, Mısır’da Mübarek rejiminin sona ermesiyle yeni bir sürecin içine girmiştir. Fikri, siyasi ve sosyal bakımdan yerel, bölgesel ve küresel düzlemde değişim ve dönüşüm sarmalı içine girildiği bu dönemde Kardeşler’in de çeşitli krizlerle yüzleştiği görülmektedir. Gelenekçi ve yenilikçi bir grubun ortaya çıktığı, nesil çatışmasının meydana geldiği, iktidar ve yönetimle imti-

han olduğu, Batılı kavramlarla daha fazla yüzleşilen bu süreçte Kardeşler'i farklı sıkıntılar beklemektedir. Öncelikle eski rejimin kalıntılarına karşı verilecek mücadelede kalıcı ve kararlı adımların atılması yeni sürecin inşasında birçok kolaylık getirecektir. Mursi'nin bugüne kadar başta askerî kanadın önde gelen isimleri olmak üzere Mübarek rejiminin kalıntılarına karşı verdiği mücadele Mısır'ın geleceğine dair olumlu ipuçları vermektedir. Ayrıca iç siyasette ve ekonomide atılan ilk adımlar ülkenin hızla kalkınabileceğinin ilk işaretleridir.

Cumhurbaşkanı Mursi'nin ortaya koyduğu siyaset Mısır'a yeni bir soluk getirirken bir yandan da Kardeşler'in bağımsız siyasi kanadı oluşmaktadır. Cemaate doğrudan bağlı ve Genel Mürşitin kararları dışında bir adımın atılmayacağı anlayışının temel ilke olarak benimsenmesi Hürriyet ve Adalet Partisi kanadında mümkün gözükmemektedir. Ayrıca Mursi'nin de tüm Mısır'ın cumhurbaşkanı olarak böyle bir lüksünün olmadığı açık bir durumdur. Bu yeni süreçte Kardeşler'in bu gerçekler ışığında sadece cemaat refleksiyle hareket eden bir yapılanmadan ziyade kapsayıcı bir siyasi parti mantalitesi çerçevesinde kendisini yeniden formüle etmesi gerektiği düşünülmektedir.

Kardeşler'in kuruluşundan bugüne kadar benimsenen temel ilkelerden büyük bir kopuşun olduğu şu an için görülmemektedir. Bununla birlikte iktidar olduktan sonra kurulacak ilişki biçimlerinin bu ilkelerin varlığını ne kadar süre daha devam ettirebileceği ise belirsiz bir durumdur. Bugünün Kardeşler'in 1930 ya da 1940'ların Mısır'ındaki hareket olmadığı son tahlilde açıkça ifade edilebilir. Bununla birlikte tedrici bir ilerleme ve değişim ile muhafazakâr bir tavrın benimsenmeye çalışıldığı hareketin önde gelenlerinin açıklamalarında göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Mısır'da yeni bir dönem inşa edilirken Kardeşler'in de dönüşmesi büyük bir ihtimal dâhilindedir.

Değişim Sürecinde Nahda Hareketi

Tunus'taki İslami hareketin şekillenmesi, beslendiği kaynaklar ve rejim tarafından gördüğü baskılar yönünden Mısır'daki Kardeşler tecrübesiyle benzerlikler gösterse de nizami yapılanma, baskının boyutu ve bazı siyasi yaklaşımlar yönüyle ondan ayrılmaktadır. 1960'larda camilerdeki halkalar ile temelleri atılan bugünkü hareket, önce İslami Yöneliş Hareketi (Hareket'ül-İtticâh-il'İslâmî - حركة الإتجاه الإسلامي)¹³ ve sonrasında da Nahda Hareketi (Hareket'ün-Nahda - حركة النهضة)¹⁴ çatısı altında gerçekleşmiştir. Nahda Hareketi'nin içinden çıkan Nahda Partisinin (Hizb'ün-Nahda - حزب النهضة) Ocak 2011'de Zeynelabidin bin Ali'nin ülkeyi terk ederek Suudi Arabistan'a kaçmasının ardından gerçekleştirilen ilk özgür seçimlerde çoğunluğu elde etmesi ve koalisyon hükümetinin en büyük katılımcısı olmasıyla beraber hareket, uzun muhalefet yıllarından sonra ilk yönetim tecrübesini yaşamaktadır. Hareketin ve Tunus'un geleceğini anlayabilmek için hem hareketi hem de Tunus siyasetini

13 İslami Yöneliş Hareketi'nin Fransızca ismi olan Mouvement de la Tendance Islamique'e istinaden literatürde yaygın olarak MTI kısaltması kullanılmaktadır. Bu sebeple, çalışmanın kalan bölümünde aynı kısaltma kullanılacak ve İslami Yöneliş Hareketi'ni ifade edecektir.

14 Nahda kelimesi Arapça'da uyanış, canlanma ve yenilenme anlamlarına gelmektedir. Kelime 19. yüzyıl'da özellikle kültürel düzeyde bir Arap uyanışını temsilen kullanılmıştır. Çıkış yeri Mısır olan nahda fikri çerçevesinde, Arap kimliğinin vurgulanması ile kültür, sanat, edebiyat ve siyaset alanlarında bir yenilenme, başka bir deyişle bir rönesans amaçlanmıştır. Mısır'dan sonra Bilad-ı Şam ve Mağrip'e de yayılan bu fikir hem seküler hem de İslamcı kesimlerde farklı anlamlar yüklenerek kullanılmıştır. Hristiyan Arapların başını çektiği seküler kesimler nahda fikrini daha Arapçılık merkezli ele almıştır. Bu bakımdan nahda fikri bağımsızlık hareketlerine ve Arap milliyetçiliğine temel oluşturmuştur. İslamcılar ise nahda fikrini teccid hareketinin temelini koyarak Arap-İslam kimliği üzerinden dinî, kültürel ve siyasi bir yenilenme arayışı içerisine girmişlerdir. Nahda Hareketi ve Müslüman Kardeşler'in kuvvetli bir şekilde beslendiği Afgani-Abduh-Rıza çizgisi nahda fikrinin o dönemde özellikle Mısır'daki en önemli temsilcilerinden olmuştur. Bu çerçevede bakıldığında Arap-İslam mirası üzerinden bir uyanış amaçlayan Tunus İslami hareketinin de isim olarak "Nahda" kelimesini seçmiş olması oldukça anlamlıdır.

dikkatli bir şekilde irdelemek gerekmektedir. Çalışmanın ikinci bölümü, bu amaca hizmet etmek için tarihi süreci içerisinde Tunus'taki İslami hareketin gelişimini, temel fikirlerini ve günümüzdeki söylemlerini ele almaktadır.

Nahda Hareketi'ni değerlendirirken Tunus'un sosyal ve siyasal yapısını göz önünde bulundurmak çok önemlidir. Tunus, Fransız sömürgesi altında yaşamasının yanı sıra bağımsızlıktan sonra kurulan modern ve laik düzeni ile Arap dünyasının geri kalanından ciddi anlamda farklılaşmaktadır. Özellikle dinin sosyal hayat içerisinde ciddi yere sahip olduğu Mısır, Suriye, Lübnan gibi ülkelerin aksine, dinî hayatın devlet eliyle yapılan tanımlamalarla sınırlandırıldığı ve yapılan reformlarla toplumda Batılı bir hayat tarzının yayıldığı görülmektedir. Nahda Hareketi'nin sahip olduğu ılımlı (mutedil, vasati) yaklaşımların gelişmesinde, Tunus rejiminin ve toplumsal yapısının ciddi etkisi olduğu iddia edilebilir. Gerek Burgiba dönemindeki sekülerleşme ve modernleşme hamleleri, gerek Bin Ali döneminin zirveye varan baskıcı politikaları ve gerekse de hareketin son 20 yılını yasaklı olarak bir anlamda yeraltında geçirmiş olması, hareketin tutumunun belirlenmesinde ciddi rol sahibi olmuştur.

Araştırmanın bu bölümü üç alt kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde Tunus sosyal ve siyasal hayatının temel yapısı ile Tunus'ta İslami hareketin yükselişi ve bastırılması süreçleri ele alınacaktır. İkinci kısım hareketin fikri boyutunu değerlendirecek ve İslam'ın siyasetteki yeri, demokrasi, laiklik, Batı ile ilişkiler, kadın hakları, sivil toplum gibi konularda hareketin tutumunu ortaya koyacaktır. Bu kısımda, hareketin oluşumu ve gelişimi sürecindeki fikirlerin yanı sıra bu konularda devrim sonrası savunulan yaklaşımlar ve dile getirilen söylemlerin de üzerinde durulacak ve tarihsel süreç içerisinde hareketin seyrinde bir değişim/dönüşüm olup olmadığının anlaşılabilmesi için zemin hazırlanacaktır. Son kısımda ise Yasemin Devrimi sonrası Tunus'ta siyasal hayatın şekillenışı ve Nahda Hareketi'nin önünde bulunan kritik konular ile sorunlar üzerinde durulacaktır.

Tunus'ta Siyasal Hayat ve İslami Hareket

Burgiba ve Bin Ali Dönemlerinde Tunus'ta Siyasal ve Toplumsal Hayat

Tunus, İslam medeniyeti içerisinde gerek yoğun ilmî geleneğiyle gerekse de siyasi gelişmeleriyle önemli bir yere sahip olmuştur. Tunus Beyliği uzun bir süre Osmanlı İmparatorluğu'na vergi veren, yarı bağımsız bir statüye sahip idi. Tunus'taki ilk modernleşme faaliyetlerinin mimarı 19. yüzyıl'ın ikinci yarısındaki reformlarıyla Hayreddin Paşa olmuştur. Baş vezirliği döneminde (1873–1877) Tunus'un eğitim ve iktisadi sistemini düzenleyen Hayreddin

Paşa, aynı zamanda Tunus'un ilk anayasasını da hazırlamıştır. 1881'de Fransa kontrolüne giren Tunus'ta bu tarihten itibaren kuvvetli bir Fransız etkisi görülmüştür. Fransız sömürgeci anlayışının temelindeki "medenileştirme misyonu" (*mission civilisatrice*) doğrultusunda, eğitim reformları, idari değişiklikler ve kültürel düzenlemelerle Tunus'ta kuvvetli bir *Frankofon* kültürü tesis edilmiştir.

Tunus'un Fransız yönetiminden kurtulması 20. yüzyılın ikinci yarısının başında Habib Burgiba'nın başını çektiği bağımsızlık hareketiyle gerçekleşmiştir. Burgiba, 1934 yılında Yeni Düstur Partisini (el-Hizb'ul-Hurr ed-Düstûrî el-Cedîd - الحزب الحر الدستوري الجديد) kurmuş ve Fransızlara karşı bağımsızlık hareketini başlatmıştır (Ulutaş ve Torlak, 2011: 6). II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası siyasette yaşanan dönüşümler neticesinde sömürge yönetimlerinin çözülüşünün hızlanması ve Fransa'nın diğer sömürgelerinde yaşadığı problemlerin de etkisiyle Tunus'ta 1956 yılında bağımsızlık ilan edilmiştir. Bağımsızlık sonrası Tunus'un ilk devlet başkanı olan Habib Burgiba, siyasi olarak Fransa'dan bağımsız ancak Batı dünyası ve Batılı değerlerle uyumlu bir devlet ve toplum kurmayı amaçlamıştır. Kendisi de eğitimi Fransa'da tahsil etmiş olan Burgiba, aydınlanma düşünürlerinden aldığı ilhamla, Tunus'ta Fransız Devrimi ve aydınlanma fikirlerini hayata geçirmek istemiştir (Boulby, 1988: 592). Burgiba için İslam ve İslami yaşam, geçmişi temsil etmekteydi ve Batılılaşma ise modern bir Tunus'un doğması için tek umuttu (Esposito ve Voll, 2001: 92). Bu yüzden, bağımsızlığın hemen ardından hızlı ve radikal Batılılaşma hamleleri yapılmıştır. Bu bağlamda Burgiba'nın Atatürk'ü örnek aldığı belirtilmekte ve devrimleri Kemalist devrimlere benzetilmektedir (Lee, 2008: 170). Hatta Gannuşî'ye göre Burgiba devrimleri Türkiye'deki Kemalist devrimlerin daha radikal bir uyarlamasıdır (Ghannouchi, 2000a: 105).

Burgiba'nın laiklik reformlarında eğitim konusu kritik bir rol oynuyordu. Bu çerçevede Tunus'taki İslami eğitimin temelinde yer alan Zeytune Üniversitesi kapatıldı (Esposito ve Voll, 2001: 92). Aynı şekilde ülkedeki şeriat mahkemeleri de kapatıldı ve bunların yerini modern mahkemeler aldı. Zeytune'nin ve mahkemelerin kapatılmasıyla da ulemanın etkisi ciddi anlamda azaltıldı (Belloumi, 2007). Burgiba'nın sekülerleşme reformlarının en önemli adımlarından biri 1957'de Medeni Kanun'un kabulü oldu. Bu kanunla beraber ilk defa bir Arap ülkesinde çok eşlilik yasaklandı ve kadınlara boşanma gibi konularda erkeklerle eşit haklar tanındı (Maddy-Weitzman, 1997: 177). Bunların yanı sıra, Burgiba'nın küçük düşürücü tanımlamalarına paralel olarak kamuya açık alanlarda başörtüsü yasaklandı, (Ghannouchi, 2010a: 186) üretkenliğe ve ekonomik gelişmeye zarar verdiği düşüncesiyle devlet memurlarının Ramazan ayında oruç tutmalarına yasak getirildi ve vakıf arazileri tasfiye edildi (Ayubi, 1991: 85–86) Tüm bunların sonucunda bir yandan Burgiba'nın amaçladığına benzeyen ve diğer tüm Arap toplumlarından farklı olan görece Batılılaşmış bir Tunus top-

lumu oluşurken, bir yandan da daha sonra ortaya çıkacak olan İslami hareket için zemin hazırlayacak olan rahatsızlıklar baş göstermiş oldu. Öyle ki oruç yasaklarını haklı göstermek isteyen Burgiba'nın ramazan ayı içerisinde kamuoyu önünde yemek yemiş olması daha sonra İslami hareketin ortaya çıkması sonucunu doğuran önemli bir sembolik olay olmuştur.

Burgiba dönemi Tunus siyasi hayatının en önemli yönlerinden biri 1960'lı yıllarda hayata geçirilen sosyalist ekonomik politikalarıdır. 1964 yılında Yeni Düstur Partisinin adı Sosyalist Düstur Partisi (el-Hizb'ül-İştirâkî ed-Düstûrî - الحزب الاشتراكي الدستوري) olarak değiştirilmiş ve Finans ve Planlama Bakanı olarak atanan Ahmed Ben Salah önderliğinde, o dönem pek çok Arap ülkesinde de benzerleri görüldüğü üzere, sosyalist ekonomik politikalar uygulanmıştır. Bunların ilk ayağı olarak Fransız sömürgecilerin elinde olan topraklar millileştirilmiş ve kolektivist bir ekonomi oluşturulmuştur. Bu politikalar ekonomide hareketlenme, endüstriyel gelişme gibi kısa vadede olumlu sonuçlar doğursa da 1960'ların sonunda sorunlar ortaya çıkmış ve sosyalist ekonomik politikalar yıkılmıştır. Burgiba'nın popülaritesine de zarar veren (Shahin, 1997: 64-70) bu politikaların en büyük etkilerinden biri Tunus'taki işçi hareketleri üzerinde olmuştur. Bu süreç öncesinde de zaten güçlü olan sendikal hareketler daha da güçlenmiş ve Tunus toplumsal ve siyasi hayatının en önemli muhalif seslerinden biri hâline gelmiştir. 1978 yılında Tunus Genel İşçi Sendikası (el-İttihâd'ül-Âm et-Tûnisî li'ş-Şuğul - الإتحاد العام التونسي للشغل)¹⁵ tarafından büyük protesto gösterileri gerçekleştirilmiş, hükûmet ise bu gösterileri sert bir şekilde bastırarak birçok sendika üyesini tutuklamıştır (Allani, 2009: 259). Sosyalist ekonomik politikalar ve işçi hareketlerini izleyen süreçte kentlere göç artmış ve zayıf da olsa ekonomik liberalleşme politikaları uygulanmıştır.

Burgiba Tunus'un bağımsızlığıyla beraber sömürge yönetimine ve Hüseyinî Hanedanı'na son verip Cumhuriyeti ilan etse de bağımsızlık sürecinde oynadığı liderlik rolünün de etkisiyle ülke içerisinde Yeni Düstur Partisi çevresinde kuvvetli bir tek adam rejimi kurmuştur. Bu durum 1975 yılında kendisini ömür boyu devlet başkanı olarak ilan eden yasanın hazırlanmasıyla daha da güç kazanmıştır. Ancak sosyalist politikaların başarısız olmasını takip eden ekonomik açılım bazı siyasi açılım taleplerini de getirmiş, buna bağlı olarak 1981'de Tunus'un tek parti sisteminde görece rahatlatma gerçekleşmiştir (Esposito ve Voll, 2001: 101). Ancak sonradan ortaya çıktığı üzere bu süreçte alınan kararların vakiada ciddi karşılığı olmamış ve Burgiba'nın tek adam rejimi 1987'ye kadar sürmüştür.

15 Sendikanın ismi Fransızca ismine (l'Union Générale Tunisienne du Travail) istinaden UGTT olarak bilinmekte ve literatürde de bu şekilde kullanılmaktadır. Bu yüzden metnin geri kalanında UGTT olarak kullanılacaktır.

1987 yılında Tunus kansız bir darbe yaşamış ve Burgiba'nın yerine kısa bir süre önce hükûmete dâhil ettiği eski komutan Zeynelabidin bin Ali gelmiştir. Bin Ali esasında darbeyi tamamen anayasal düzlemde gerçekleştirmiştir. Devlet başkanının sağlık sebepleriyle görevden alınabileceğini belirten anayasa maddesine dayanan Bin Ali, son yıllarda Tunus'taki İslami hareketi bastırma amacı çerçevesinde idaresini iyice sertleştiren ve artık 84 yaşına gelmiş olan Burgiba'yı devirerek ülke idaresinin başına geçmiştir (Murphy, 1997: 117; Tiruneh, 2004: 16; Ware, 1988: 592). Uzun Burgiba yıllarından sonra gelen Bin Ali yönetimi Tunus halkı ve dünyada demokratikleşme yönünde ciddi umutlar oluşmasına yol açmıştır (Hochman, 2007: 67). Sosyalist Düstur Partisi yerine Anayasal Demokratik İttifak (et-Tecemmu' ed-Düstûrî ed-Dimukrâtî - التجمع الدستوري الديمقراطي)¹⁶ Partisini kuran Bin Ali'nin ilk eylemleri arasında siyasi hükümlülerin saliverilmesi, Devlet Güvenlik Mahkemesinin ve ömür boyu devlet başkanlığının ilgası gelmiştir (Alexander, 1997: 35). Ayrıca çok partili hayata geçileceği yönündeki vaatleri ve Tunus'un Arap-İslam geleneği üzerine yaptığı vurgular, Burgiba rejimi altında ezilen İslami hareket üzerinde de ciddi heyecan uyandırmıştır. Bu süreçte gerçekleştirdiği ve medyada çok ses getiren umre ziyareti, Zeytune'yi tekrar açması ve ramazan ayında resmî olarak oruca izin verilmesi Burgiba döneminin hem siyasi hem de kültürel yönden sona erdiği fikrinin oluşmasını sağlamıştır (Kefi, 1999: 38-40). Bu bağlamda Bin Ali'nin idareyi ele aldığı süreç, başta İslamcılar olmak üzere tüm muhalefet için bir "balayı" şeklinde görülmüştür (Halliday, 1990: 25).

Ancak vaat edilen dönüşümün gerçekleşmeyeceğinin anlaşılması çok uzun sürmemiştir. 1989 seçimleri sonucunda Bin Ali'nin partisi seçim yasası gereği parlamentoda ezici bir çoğunluğa ulaşsa da muhalefetin ve özellikle de bağımsız olarak seçimlere katılan İslami hareket üyelerinin beklentilerin çok üzerinde oy alması hükûmetin baskı politikasına başlamasına yol açmıştır. Bunun sonucunda özellikle Nahda Hareketi'ne karşı art arda baskılar ve yargılamalar gelmiş ve hareket resmen yasaklanmıştır. Doğrusu Nahda'ya karşı gerçekleştirilen hükûmet eylemleri, Bin Ali yönetiminin otoritesini kurmak için yaptığı ve esasında Nahda üzerinden tüm muhalefete karşı gerçekleştirdiği eylemler olarak değerlendirilebilir. Zira, diğer muhalif seslerin de susturulduğu bu süreçte hangi kesimden olursa olsun muhalefetin yükselmesi ve demokratik dönüşüm, Bin Ali rejimi için bir tehdit olarak görülmüştür. Burgiba parti elitleri içerisinde ince hesaplarla süregiden bir siyasi ortamda uzun süre idarede kalmış ve her şeye rağmen halk üzerinde ciddi bir popülerite sahibi olmuş iken, ordudan gelen Bin Ali siyasette görece yeniydi (Alexander, 1997: 37-38). Bu yüzden

16 Partinin ismi Fransızca isminden (Rassemblement Constitutionnel Démocratique) hareketle kaynaklarda RCD olarak geçmektedir.

rejimini sürdürmek için siyasi açılıma gitmiş olan Burgiba yönetiminden bile daha sert bir otoriter rejim kurmuştur. Bunun sonucu olarak 1987'de umutla bakılan Bin Ali rejimi 90'ların sonunda durağanlık ve baskıyla tanımlanmaya başlanmış (Khiari ve Lamloum, 1999: 106), güvenlik düşüncesi çerçevesinde tehdit kabul edilen siyasal İslam bastırılmış ve başörtüsü konusundaki yaptırımlar gibi bazı Burgiba dönemi baskı unsurları geri dönmüştür (Geisser ve Gobe, 2007). Wikileaks belgeleriyle de ortaya çıktığı üzere Bin Ali, siyasi alanda baskı oluşturmanın yanı sıra hazineden ailesine ciddi anlamda para aktarmıştır. Toplumun ciddi ekonomik sıkıntılar çektiği bir dönemde bunların ortaya çıkması sonucu halk özellikle Bin Ali'nin eşi Leyla Trabelsi'yi nefret edilen bir figür olarak tanımlamıştır (Anderson, 2011). 14 yıl süren ve siyasi baskılar ile ekonomik sıkıntılar arasında geçen rejimi, 2011 yılı Ocak ayında Yasemin Devrimi'nin sonucu olarak Bin Ali'nin ironik bir şekilde çok eleştirdiği Suudi Arabistan'a kaçmasıyla sona ermiş, böylece Tunus'ta yeni bir dönem başlamıştır.

Tunus'ta İslami Hareket

Tunus'ta İslami hareketin doğuşu Mısır ve Suriye gibi bazı diğer Arap ülkelerinden görece sonra gerçekleşmiştir. Temellerinin 1960'larda ders halkalarıyla atıldığı hareket, 70'li yıllarda teşkilatlanmaya başlamış, 1981'de İslami Yöneliş Hareketi'nin kurulmasıyla da ciddi anlamda örgütlü bir yapıya ulaşmıştır. İslami hareketin Tunus'ta doğuşunun temel sebebi olarak bağımsızlık sonrası Burgiba reformları ve dinin yeniden tanımlanması ön plana çıkmaktadır. Tunus dinî hayatının temel direği olan Zeytune Camii ve Zeytune Üniversitesinden ikincisinin kapatılması ile ilmî faaliyetler yara almış, hızlı Batılılaşma reformlarıyla da Arap-İslam kültüründen hızlı bir kopuş başlamıştır. Bu sebeple özellikle genç Müslümanlar kendilerini bir kimlik bunalımı içerisinde bulmuştur. Gannuşi'nin de belirttiği gibi, Tunus'un Arap-İslam kültürü içerisinde yetişmiş olan genç kesimi, hızlı bir Batılılaşma içine giren ülkede kendilerini birer yabancı gibi hissetmeye başlamışlardır (Jackson, 2006: 234).

Tunus'taki İslami hareketten bahsetmeden önce Raşid Gannuşi'ye değinmek gerekir. Hareketin ilk ve tek kurucusu olmasa da gelişimi sürecinden itibaren çok önemli rol almış ve sonrasında, fasıllarla da olsa, bugüne dek hareketin liderliğini yapmış olan Gannuşi'yi anlamak, hareketin yapısını anlamak açısından çok önemlidir. Zira dönem dönem farklı sesler çıksa da hareket büyük ölçüde Gannuşi'nin fikri temelleri ve eylemleri üzerinde şekillenmiştir. 1941 yılında Gabes kentinin kırsalında doğan Gannuşi eğitime görece geç başlamış, ailesinin şehre taşınmasıyla orta seviyeli okullar olan Zeytune medreselerinden birinde okumuştur. Zeytune mezunları Tunus'ta ancak öğretmen veya din adamı olarak iş bulabildikleri için üniversite eğitime devam etmek amacıyla önce Mısır'a sonra da felsefe

eğitimi almak üzere Şam'a gitmiştir. Mısır'da olduğu sürede dönemin pek çok Arap genci gibi Nâsırizm'den etkilenen ve Arap sosyalizmine kendini yakın hissedenden Gannuşi, Şam'da bulunduğu süre boyunca Arap milliyetçiliği ve sosyalizminin Arap dünyasında temelleri olmayan, doğrudan Batı'dan alınmış fikirler olduğu kanaatine vararak bu fikirlerden uzaklaşmıştır. Şam'daki eğitimi sırasında farklı İslami gruplarla bir arada olmuş, onlarla fikri tartışmalara girmiş ve bu süreç sonucunda daha İslamcı bir fikre sahip olmuştur (Tamimi, 2001: 20).

Gannuşi'nin hayatındaki dönüm noktalarından biri de Sorbonne'da yüksek lisans yapmak için Paris'e gidişi olmuştur. Burada hem Batı dünyasını daha yakından görmüş, hem Batılı düşünürlerin seminerlerini takip etmiş hem de Pakistan kökenli Tebliğ Cemaatine katılarak Paris'teki Kuzey Afrikalı Müslümanlara yönelik dersler vermiştir (Jackson, 2006: 233). Gannuşi bir röportajında Paris'te geçirdiği süreyi hayatının en zor dönemi olarak değerlendirmiş, ancak bu zorlukların da kendi gelişimindeki önemini vurgulamıştır (Geisser, 2011).

Gannuşi, Paris'ten ailesini görmek için Tunus'a yolculuk yaptığı bir seferde başkent Tunus'taki ders halkalarından birine katılmış, buradaki telkinler sonucu Fransa'daki eğitimini bırakarak Tunus'a yerleşmiş ve felsefe öğretmenliği yapmaya başlamıştır. Gannuşi, MTI ve Nahda'nın temellerinin atıldığı bu ders meclislerinde Abdülfettah Moro, Hemida en-Neyfer ve Salahaddin el-Curşî gibi diğer genç İslamcılarla tanışmış ve bu ekip zaman içerisinde camilerde dersler vermeye başlamıştır (Shahin, 1997: 70). Bu derslerle ilgili olarak Gannuşi çerçevenin çok geniş olduğunu, İslami derslerin yanı sıra Marxism, varoluşçuluk gibi konularda da dersler yaptıklarını belirtmiştir (Geisser, 2011). Gannuşi bir felsefe öğretmeni idi, hareketin ilk dönemlerindeki bir diğer lideri olan Moro da bir avukattı. Bu bağlamda, Tunus'taki İslami hareketin lideri olan İslamcılar, 19. yy'ın sonu ve 20. yy'ın başındaki İslamcılarından farklılık göstermektedirler ve tıpkı bazı diğer ülkelerdeki tertipleri gibi ulema kökenli değildirler.

Hükümetin harekete görece tolerans gösterdiği 1960'lı yıllardan sonra, Tunus'ta başta solda muhalif seslerin yükselmesiyle beraber İslami hareketin de bazı faaliyetleri kontrol altına alınmaya başlanmıştır. İslami hareket başta Burgiba'nın otoriter rejimini dinî ve kültürel konular üzerinden eleştirirken, sosyal politikalar konusundaki eleştirileri ikinci plana atıyordu (Alexander, 2000: 466–467). Bu sebeple 1978'de büyük işçi gösterileri başladığı sırada destek verme konusunda yeterince hızlı olamamış ve ancak bir süre sonra işçi hareketlerini de desteklemeye ve işçi örgütleri içinde yer almaya başlamışlardır (Tamimi, 2001: 50).

1978'deki grevler ve bir sene sonra gelen İran Devrimi, Tunus'taki İslami hareket üzerinde ciddi etkiye sahip olmuştur. Bu zamana kadar faaliyetlerini daha toplumsal düzeyde ger-

çekteştiren ve cılız eleştiriler haricinde siyasi düzeyde pek yer almayan hareket daha örgütsel ve siyasi bir yapı kazanmaya başlamıştır (Esposito ve Voll, 2001: 99). Bu bağlamda önce Cemaat-i İslami ismiyle bir yapılanma oluşturulmuş, ancak asıl ciddi örgütsel yapı 1981'de İslami Yöneliş Hareketi'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. MTI Kuruluş Beynamesi'nde İslam dünyasının özünden uzakta, gurbet içinde yaşadığı belirtilerek hareketin Tunus'a İslami şahsiyet kazandırmak, toplumda İslam fikrini ve ahlakını tekrar tesis etmek, toplumu her türlü kültürel ve siyasi dış hâkimiyetten kurtarmak, çoğulculuğu tesis etmek ve sosyal adaleti sağlamak için kurulduğu açıklanmıştır (Ghannouchi, 2000b: 286–288). Bu süreçte hareket UGTT'nin sosyal adalet konusundaki taleplerini de desteklemiştir (Vandewalle, 1988: 611) ve demokratikleşmenin gerçekleşmesi taleplerini dile getirmiştir. Hareket ilk aşamadan beri yasal bir parti olmak talebi içerisindeydi ve bu amaçla taleplerini hükûmete iletmıştır (al-Madani, 2001: 332). Ancak İslami Yöneliş Hareketi'nin modernleşme, laiklik ve Batıcılık fikirlerini karşısına alarak kurulmuş olması hükûmet düzeyinde ciddi rahatsızlığa sebep olmuştur. Bu yüzden, Burgiba hükûmeti hareketin parti kurma talebini reddetmenin yanı sıra, İran destekli illegal bir örgüt olduğu iddiasıyla harekete karşı bir operasyon başlatmıştır (Esposito ve Piscatori, 1991: 431; Jones, 1988: 20). Başta Gannuşi ve Moro olmak üzere pek çok hareket üyesi tutuklanmış ve çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Bunu izleyen yıllarda hareket içerisinde fikrî ayrılıklar gerçekleşmiş ve siyasi aktivitelerin daha çok azaltılmasını savunan Abdülfettah Moro hareketten ayrılmış, böylece Gannuşi hareketin tek lideri olarak kalmıştır.

1981'de başlayan baskı politikasından Bin Ali'nin kansız darbesine kadar birçok MTI üyesi yargılanmış, hapse atılmış ve yasaklanmıştır. 1984'te Başbakan Muhammed Mzali ile yapılan görüşmelerde bir miktar yumuşama görülse de beklenen sonuçlar alınamamış ve baskı devam etmiştir. Bin Ali'nin 1987'de idareye gelmesi tıpkı muhalefetin diğer parçaları gibi İslamcılar üzerinde de heyecan yaratmıştır. Başa geldikten sonra bazı dinî yasakları kaldırması, muhalefetin parti kurmasına ve partilerin yayılmasına izin vermesi ve tutuklu MTI üyelerini salıvermesi, hareket içerisinde gelecek için umutları arttırmıştır. Bu süreçte, 1989 yılında hareket hükûmetin de uzun süredir süregelen isteği doğrultusunda ismindeki "İslam" ibaresini kaldırmak amacıyla bir isim değişikliğine gitmiş ve "Nahda Hareketi" ismini almıştır.

1989 yılında yapılan seçimler hem Bin Ali rejimi hem de Nahda Hareketi için çok kritik olmuştur. İsim değişikliği gerçekleşse ve muhalefetin diğer parçaları parti kursalar da Nahda'nın parti kurarak seçimlere girmesine izin verilmemiştir. Buna karşılık bağımsız adaylarla seçime giren Nahda, beklenenden daha iyi bir sonuca ulaşarak % 15'in üzerinde oy almış; Tunus, Gabes, Sûse gibi şehirlerde % 30'a yaklaşmıştır (Esposito ve Piscatori,

1991: 431; Halliday, 1990: 25–26). Nahda üyeleri seçim sisteminden dolayı mecliste sandalye sahibi olmasalar da bu başarı hükümet üzerinde ciddi etkiye sahip olmuştur. Yani başlarında, Cezayir’de, İslami hareketin seçim yoluyla güç kazanması örneğinin de etkisiyle, seçim sonrasında Nahda üzerindeki baskı politikaları arttırılmıştır. Aynı günlerde bir hükümet binasının bir grup İslamcı tarafından bombalanması olayı Nahda’ya karşı başlatılan baskıcı siyaseti daha da hızlandırmıştır. Her ne kadar bazı araştırmacılar ve gözlemciler bu süreçte ortaya atılan iddiaların doğruluğu konusunda ciddi şüpheler olduğunu dile getirseler de (Jones, 1988: 19; Willis, 2006: 140) gerçek henüz ortaya çıkmamıştır ve bu olayların etkisiyle Tunus toplumunun özellikle seküler kesimlerinde Nahda şiddet eylemleriyle bir arada zikredilmeye başlanmıştır. Hareket üzerindeki yargı süreci devam ederken Gannuşi Tunus’un mevcut vaziyetinde siyaset yapmanın mümkün olmadığına karar vererek Londra’ya gitmiş ve devrim sonrasında kadar da burada sürgünde yaşamıştır (Girardon, 1993; Shahin, 1997: 101). Nahda üyelerinin bir bölümü Gannuşi gibi yurt dışına kaçmış; Fransa, İngiltere, İsviçre ve Körfez ülkelerine yerleşmişlerdir. Geride kalan Nahda önde gelenlerinin büyük bir bölümü yargılanarak hapse gönderilmiş ve hareketin yurt içindeki idari yapısı ortadan kaldırılmıştır (Allani, 2009: 265). 1990’ların başından sonra hareket yeni bir idari yapıya geçmiş, faaliyetlerine büyük ölçüde Tunus dışında devam etmiş ve özellikle Avrupa’daki sivil toplum kuruluşlarıyla bir araya gelerek siyasi ve fikrî faaliyetler üzerine fikir alışverişlerinde bulunmuştur.

Nahda Hareketi’nin Fikri Temelleri

Tıpkı lideri Gannuşi gibi Nahda Hareketi de farklı kanallardan beslenerek bugünkü fikrî yapısını geliştirmiştir. Nahda Hareketi’nin fikrî yapısının temelinde Mısır’daki Müslüman Kardeşler tecrübesi ve fikri vardır. Benna ve Kutub’un kitapları özellikle 1970-1980’li yıllarda çokça okunmuş ve fikrî altyapıyı kurmuştur. Ancak fikrî düzeyde Kardeşler’e ciddi bir yakınlık olsa da örgütsel yapılanma olarak farklılıklar görülmektedir. Gannuşi’nin ve hareketin beslendiği ikinci kanal Malik bin Nebî’dir. Uzun yıllar Fransa’da yaşamış ve Batı felsefesiyle yakından ilgilenmiş olan Cezayirli düşünürün medeniyet kavramı üzerine düşünceleri Gannuşi üzerinde etkili olmuştur. Kutub’un temsil ettiği daha selefi eğilimleri olan İslami hareketin Mağrip bağlamına uyumlu olmadığını savunan Malik bin Nebi, daha sonra Gannuşi’nin Tunus’un hususiyetleri doğrultusunda bir siyaset izlemesinde önemli rol oynamıştır (Tamimi, 2001: 31–33).

Tunus İslami hareketinin beslendiği bir diğer kaynak İran Devrimi olarak değerlendirilebilir. İran Devrimi, İslami prensipler üzerine bir rejimin kurulmasıyla sonuçlandığı için, İslam

dünyasının pek çok yerinde olduğu gibi Tunus'ta da heyecanla karşılanmıştır. Bu bağlamda İran'da yaşananlar Tunuslu İslamcılara devrim heyecanı ve siyasi aktivizm fikrini aşılamıştır (Allani, 2009: 259). Hareketin örgütlü bir hal almasında İran Devrimi'nin ciddi bir rolü vardır. Ayrıca Humeyni'nin siyasi düşüncesinde yer alan ezen ve ezilen (*müstekbir ve mustazaf*) gibi kavramlar Gannuşi tarafından da kullanılmıştır (Geisser, 2011). Ancak İran Devrimi ile kurulan bu gönül bağı örgütsel bir bağ değildir. Muhtemelen içinde buldukları siyasal ortam dolayısıyla Tunus İslami Hareketi İran'daki gibi bir rejim konusunda çok talepkâr olmamıştır. İran Devrimi ilk aşamada büyük heyecan yaratıp Nahda'nın gelişiminde rol oynasa da ilerleyen yıllarda devrim, sonrasında kurulmuş olan rejimin taşıdığı baskıcı unsurlar dolayısıyla Gannuşi tarafından hayal kırıklığına uğraticı bulunmuştur. Gannuşi, İslami devletin tek bir yolu olmadığı, demokratik süreçler gibi başka yollarla da amaçlarına ulaşabileceklerini vurgulamıştır (Ghannouchi, 1984a, 1984b).

Tunus'ta İslami hareketi etkileyen kaynakların bir diğeri olarak da Batı dünyası gösterilebilir. Tunus İslami Hareketi'nin temsilcileri genelde ya başta Fransa olmak üzere Avrupa'da ya da Tunus'taki modern okullarda eğitim almışlardır. Bu yüzden Tunus'un Batılılaşan/Batılılaşmış ortamında yetişmişlerdir ve savunduğu bazı noktalara karşı eleştirel olsalar da Batı düşüncesi ile onun günümüz toplumları için oynadığı role vâkıf durumdadırlar. Ayrıca rejimle aralarında çıkan ilişki hızlı ve özden koparıcı Batılılaşma yönünde gerçekleştiğinden diğer Arap ülkeleriyle farklılıklar göstermektedir. Tüm bunlar Tunus İslamcılığının Batılı kavramlarla görece barışık ve daha ılımlı bir yol tutturmasında önemli bir rol oynamıştır.

Nahda Hareketi'nin Temel Fikirleri

Nahda Hareketi Müslüman Kardeşler, İran Devrimi ve Batı gibi farklı kaynaklardan beslenerek farklı siyasi ve toplumsal konulardaki problemlerle uğraşmış, bunlara çözüm üretmeye çalışmıştır. Çalışmanın bu kısmıyla, Tunus siyaseti açısından önem arz eden bazı meselelerde hareketin yaklaşımları ortaya konulmaktadır. Ancak bu noktada unutulmamaktadır ki Tunus'taki İslami hareket, lideri olan Gannuşi ile özdeşleşmiş bir harekettir. Hareket içerisinde tabii ki farklı dönemlerde farklı sesler çıkmış olsa bile, ana akım siyaset ve fikrî tavır Gannuşi'nin eylem ve fikirleri çerçevesinde oluşmuştur. Bununla doğru orantılı olarak da Nahda Hareketi üzerine yazılmış kaynaklar temelde Raşid Gannuşi'nin temel fikirlerini ortaya koymaktadır. Bu yüzden, bu kısımda hareketin görüşleri ele alınırken de büyük ölçüde Gannuşi'nin yazılı ve sözlü olarak ifade ettiği fikirleri üzerine odaklanılmıştır.

İslam'ın Siyasetteki Konumu

Gannuşi'nin ve Nahda Hareketi fikrinin temelinde İslam dünyasının bir parçası olarak geri kalmış olma durumu ve Tunus toplumunun bağımlılıktan kurtulmasının yollarını bulmak vardır (Filali-Ansary, 1996). Gannuşi'ye göre modern dönüşüm ve ilerlemeyi sağlamak farklı yerlerde farklı yollarla olabilir. Tunus için en iyi yol kendi Arap-İslam mirasından hareket etmektir. Ona göre Müslümanların kendilerine ait bir paradigmaları ve çözüm üretmek için başvuracakları değerleri, tarihleri ve kimlikleri vardır (Esposito ve Voll, 2001: 107). Bu sebeple Tunuslu Müslümanların Arap-İslam kimlikleri üzere kendi özlerine dönmeleri geri kalmışlık ve bağımlılıktan kurtulmanın yoludur. Ancak Nahda temsilcileri bu görüşü savunurken, MTI'nın Kuruluş Beyanname'sinde belirttikleri gibi, hükûmetin iddia ettiğinin aksine Tunus'taki İslam kimliğinin tek temsilcisi oldukları iddiasından kaçınmışlardır (Ghannouchi, 2000b: 287-288).

Nahda siyasi ve sosyal faaliyetler yoluyla İslami değerlerin toplum içerisinde tekrar yaygınlaşması için çalışmıştır. Gerekliğinde bu amaçla daha pratik ve aktif politikaya yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır (Khan, 2001: 222). Gannuşi genel manada İslami hareketlere karşı öz eleştirel bir tavır sergilemiş ve o güne dek yapılan hatalara bakarak İslami hareketlerin önceliklerini yeniden belirlemeleri gerektiğini söylemiştir (Ghannouchi, 2010b). Bu çerçevede Gannuşi ve dolayısıyla hareketin şeriatı tanımlama şekli de önemlidir. Gannuşi şeriat kurallarını tam olarak uygulayacak bir sistem kurmanın mevcut Tunus şartlarında uygun olmadığını düşünmektedir. Bu sebeple şeriatın genel İslami prensipler olduğunu ve bu şekilde hayatı düzenlediğini belirtmiştir (Abu-Rabi', 2004: 207). Bu doğrultuda Gannuşi'ye göre Sudan örneği ortaya çıkardığı bazı özgürlüklerle başarılı bir örnek olsa da, Suudi Arabistan örneği Tunus için bir model olarak kabul edilemez (Girardon, 1993). Zira Gannuşi, İslam düşüncesi üzerine içtihadın önemini vurgulamaktadır ve ona göre yönetim şekli gibi konularda tek bir doğru veya gerçek yoktur. Farklı içtihatlarla farklı yerlerde farklı sistemler kurulabilir (Esposito ve Voll, 2001: 108). Bu yüzden de Tunus'taki İslami hareket bir İslam devleti kurmaktansa ahlaki ve sosyal yönden İslam'a uygun bir sistemi savunma yolunda gayret göstermiştir (Ayubi, 1991: 86). Gannuşi, İslami hareketlerin önceliklerini sıraladığı bir makalesinde İslami hareketlerin hem siyasi hem de toplumsal faaliyetlere ağırlık vermeleri gerektiğini ancak ikisinin çelişmesi veya bir tercih yapılması durumunda sosyal faaliyetlerin öncelenmesi gerektiğini belirtmiştir (Ghannouchi, 2010b: 132-133). Bu çerçevede Tunus'taki İslami hareket siyasi faaliyetlerine başladığı andan itibaren her türlü şiddeti kötüleyerek çoğunluğun idaresinin, özgür seçimlerin, azınlık haklarının ve sivil toplumun var olduğu bir rejim için muhalefet yapmıştır. Tasvir edilen bu sistemde İslam'ın rolü sisteme düşünsel ve ahlaki altyapıyı sunmasıdır (Wright, 1996: 73).

Devrim sonrası Nahda Hareketi'ne baktığımızda İslam'ın siyasetteki yeri konusundaki fikirlerinde önceki görüşleriyle ciddi benzerlikler görmek mümkündür. Ekim 2011'deki seçimler öncesinde hazırlanan Nahda Partisi programında "Tunus'un dini İslam'dır." ibaresi geçmektedir ("Bernamecü Hareketi'n-Nahda," 2011: 7). Bu ibare hareketin ılımlı söylemi içerisinde biraz farklı anlamlara yol açsa da yetkililere sorulduğunda bunun Suudi Arabistan ve İran'daki gibi insanlara tercih bırakmayacak bir rejim kurulacağı anlamına gelmediğini belirtmektedirler. Nahda Hareketi Yürütme Kurulu Üyesi ve Kültür Komisyonu Başkanı Ajmi Lourimi'ye göre Nahda, İslami bir devlet tesis edecek veya doğrudan şeriat kurallarıyla yönetecek bir hareket değildir, ancak kendisine kaynak olarak İslam'ı ve onun emirlerini alan bir harekettir. Yani İslam, hareket için siyasi ve toplumsal olaylara çözüm üretme konusunda bir kaynaktır. Lourimi'ye göre de siyasetin nasıl tatbik edileceği yönünde farklı içtihatlar vardır ve İran ile Suudi Arabistan'ın uyguladıkları siyaset bu içtihatlardan sadece birer örnektir, Tunus'ta aynı modelin uygulanması yönünde bir zorunluluk olamaz (A. Lourimi, mülakat, 23 Temmuz 2012). Bu bağlamda gerek Lourimi'nin gerekse de diğer yetkililerin söylemlerinde dikkat çekici noktalardan biri "şeriat" kelimesinin kullanımından çekinmemeleridir. Batı'da "şeriat yasaları" denildiğinde bunun İran, Suudi Arabistan veya Afganistan'daki rejimlerle ilişkilendirilmesine rağmen yetkililer "şeriat" terimini sıklıkla kullanmakta ve bunu Gannuşi'nin de geçmişte tanımladığı üzere hayatı düzenleyen genel prensipler şeklinde geniş bir anlamda tanımlamaktadırlar. Lourimi'nin yaptığı şeriat tanımıyla beraber mülakatta hareketin "ılımlı" bir görüşü olduğunu tekraren vurgulaması dikkat çekici bir nokta teşkil etmektedir.

Son dönemde Gannuşi'nin açıklamalarına ve röportajlarına bakıldığında da benzer söylemlere rastlamak mümkündür. Kendisine "Bin Ladin'den Erdoğan'a kadar bir yelpazede Nahda'yı nerede tanımladığı" sorulduğunda Gannuşi; Türkiye, Endonezya ve Malezya modelleri gibi kendilerini çok daha iyi tanımlayan ve kendilerine yakın gördükleri rejimler varken Taliban ve Suudi rejimleri gibi kendilerinden farklı rejimlerle karşılaştırmanın yersiz olduğunu belirtmiştir (Aneja, 2011). *Foreign Policy Magazine*'da yayımlanan bir başka röportajında ise Nahda Hareketi üyelerinin radikal fikirlerden uzak, diğer insanları tekfir etmekten kaçınan ve şiddeti eleştiren kişiler olduklarını belirtmiştir. Aynı zamanda Gannuşi, hareket üyelerinin selefi fikirlerden de uzak olduklarını ve Tunus'ta ciddi anlamda azınlık olan Selefilere de Nahda tarafından temsil edilmediğini belirtmiştir (Lynch, 2011b).

Her ne kadar hareketin önde gelen isimleri ılımlı İslam'ı temsil ettiklerini belirtse ve yeni dönemde bireylerin haklarını kısıtlamayacaklarını ifade etseler de Tunus'taki seküler kesimler içerisinde ciddi eleştiriler mevcuttur. Seküler kesimler, özellikle 1980 ve 1990'lar-daki yargılama süreçlerinde Nahda Hareketi İran rejimi ve şiddet olaylarıyla ilişkilendiril-

diği için kurulan rejimin söylemlerinde samimi olmadıklarını belirtmektedirler (Chrisafis, 2011). Hatta Abdul Rahman al-Rashid'in Londra merkezli Asharq Alawsat'ta yayımlanan makalesine göre bu söylemler yalnızca Batı'ya karşı meşruiyet sağlamak amaçlı yapılan yorumlardan ibarettir (Al-Rashid, 2011). Keza eski bir Nahda üyesi olan ancak 1990'ların başında hareketten ayrılan, daha sonra Tunus hükûmetine karşı yumuşak muhalefet yaptığı için eleştirilerek kurduğu partisiyle 2011 seçimlerinde başarısız bir sonuç alan Mohamed Elhachmi Hamdi'ye göre de Gannuşi söylemlerinde demokrasi kartını kullanarak Batılı araştırmacıların gözünde olumlu bir imaj oluşturmaktadır (Hamdi, 1996: 84). Nahda'nın söylemleriyle ilgili gelen bir diğer eleştiri de söylemlerindeki belirsizliklerdir. Buna göre Arap-İslam kimliğinden ve toplumu İslamleştirmekten bahsetseler de bundan tam olarak neyi kastettikleri ve bunu nasıl gerçekleştirecekleri belirsizdir (Lee, 2008: 157).

Demokrasi ve İnsan Hakları

Önce MTI ve sonrasında da Nahda Hareketi, Tunus'taki rejimin demokratik ögeleri kazanması gerektiğini daima savunmuştur. Bu bakımdan Tunus'taki hareket, Arap dünyasındaki diğer başat İslami hareketlerle kıyaslandığında, demokratik prensipleri savunma konusunda onlara öncülük etmiştir. Hareketin lideri Raşid Gannuşi de yakın dönem İslamcı düşünür ve aktivistleri arasında demokrasi ve özgür çok partili seçim sisteminin önde gelen savunucularındandır. Gannuşi'ye göre Arap dünyasında yaygın olan otoriter ve baskıcı rejimler, İslam dünyasının siyasal ve toplumsal gelişiminin önündeki en büyük engellerdir. Bu bağlamda "Putperestlikten sonra İslam'ın en büyük düşmanı despotizmdir." diyerek otoriter rejimlerin İslam dünyasına ne kadar zarar verdiğini vurgulamıştır (Abu-Rabi', 2004: 215). Bu çerçevede Gannuşi kendilerine İslami etiket yapıştıran otoriter rejimlerin de İslami rejim kavramının yanlış anlaşılmasına sebep olduğundan şikâyet etmektedir (Derviş, 1994: 104-105). Ona göre çoğulculuk, hukukun üstünlüğü ve insan haklarının korunması da zaten İslam'da olan şeylerdir ve bunların korunduğu, hayata geçirildiği bir rejim tercih edilmelidir. John Esposito ile yaptığı bir mülakatında Gannuşi "Eğer demokrasi ile kastedilen Batı toplumlarında hâkim olan, insanların özgürce kendi temsilci ve liderlerini seçtikleri, gücün nöbetleşe el değiştirdiği ve özgürlükler ile insan haklarının korunduğu bir yönetim modeli ise, Müslümanlar kendi dinlerinde demokrasiye karşı gelecek hiç bir şey bulamazlar, hatta bu yolu izlemekte çıkarları vardır." diyerek demokrasi ile İslam'ın birbirleriyle uyumlu olduğu düşüncesini vurgulamıştır (Esposito ve Voll, 2001: 114). Gannuşi, Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Hayreddin Paşa gibi 19. yüzyıl İslamcılarından da faydalanarak bu düşüncesini desteklerken, Medine Vesikası ile İslam'da çoğulculuğun

temellerinin atıldığını (Abu-Rabi', 2004: 214) ve İslami yönetimin özünde olan şuranın ancak demokratik bir sistemde hayata geçirilebileceğini vurgulamıştır (Derviş, 1994: 91).

Gannuşi'ye göre İslam'da demokrasi fikrine karşı çıkan bazı düşünürler yalnızca demokratikleşme değil aynı zamanda gelişmenin de önündeki en büyük engellerdendir. Zira o, bu düşünürlerin modern dünya konusunda yeterince bilgi sahibi olmadıklarını ve yeni bir düşünce üretmeksizin var olan literatüre göre hareket ettiklerini düşünmektedir. Bu yüzden de kavramları tanımlama konusunda farklılıklar göstermektedirler. Demokrasiye karşı olan İslamcıların eleştirilerinden biri olan, demokrasinin Allah'ın hükmü değil hal-kın hükmüne tekabül etmesi eleştirisine karşılık Gannuşi, Allah'ın hükmünün kendisinin bizzat yeryüzüne inip insanları yönetecek olması şeklinde anlaşılamayacağını belirtmiş ve Allah'ın hükmüyle kastın zenginlik, güç ve yasa yapma hakkını tekelleştiren despotlardan özgürleşme olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden esasında, demokrasinin tesisi ile Allah'ın hükmünün gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Bu şekilde fikri üretimin devam ettirilebilmesi için de içtihadı bir kez daha vurgu yapmış ve halife Hz. Ömer dönemini örnek göstermiştir. Buna göre Hz. Ömer dönemi de birçok farklı kültürden âdet ve fikirlerin alındığı bir dönem olması yönüyle Batı'yla yakın ilişki hâlinde olunan günümüze benzemektedir. Hz. Ömer bu yenilikler çerçevesinde içtihadta bulunarak topluma faydalı olanları uygulamaya başlamıştır. İşte bu yüzden Gannuşi'ye göre, aynı şekilde yeni fikirlerin faydalı olanlarının uygulanması için bugün de içtihat çok önemlidir (Tamimi, 1998).

Fakat aslında Gannuşi demokrasiyi de itirazsız bir şekilde kabul etmemektedir. Batı demokrasilerinde, özellikle işleyiş yönünde problemler olduğunu kabul etmekte, bu yüzden realitede var olan bir modelin uygulanmasını değil, demokrasinin temel prensiplerine dayanan bir modelin uygulanmasını savunmaktadır (Esposito ve Voll, 2001: 115). Ancak bunları söylerken net bir ideal demokrasi modeli çizmemekte, muğlak tanımlaması içinde dahi ideal bir demokratik modelin hayata geçirilmesinin çok gerçekçi olmadığını kabul etmekte ve mümkün olan en iyi seviyeyi amaçlamaktadır (Tamimi, 2001: 102).

Gannuşi ayrıca Müslümanların seküler demokratik rejimlerde yaşaması konusuna da vurgu yapmıştır. Ona göre İslami bir rejimin kurulması dinî bir vazifedir ve bu yüzden bu yolda çaba sarf etmek gerekir (Ghannouchi, 1998: 89). Ancak böyle bir durumun mümkün olmaması durumunda Müslümanlar demokratik olan seküler bir rejim altında da yaşayabilirler. Hatta Gannuşi, eğer özgür bir İslami sistem kurulamıyorsa özgürlüklerin sağlandığı seküler bir ülkede yaşamının şeriatın resmî yasa ilan edildiği ancak özgürlüğün olmadığı bir ülkede yaşamaya tercih edilecek bir durum olduğunu belirtmektedir (Abu-Rabi', 2004:

210). Gannuşi'ye göre seküler bir toplumda yaşayan Müslümanlar o toplum içerisinde güç paylaşımını talep etmelidir. Mevcut seküler sisteme aktif bir şekilde katılmalı, bu sistem içerisinde kendi yaşamlarını sürdürebilecekleri özgürlükleri talep etmelidirler. Gannuşi, bu ortak yaşam tezini destekleyecek örnekler vermektedir, bunların başında gelen örnek ise Hz. Yusuf'un Firavun'un yönetimi altında yaşayarak vezirliğe kadar yükselmesidir (Ghannouchi, 1998: 91-93; Khan, 2001: 224).

Bu yorumlarından da anlaşılacağı üzere Gannuşi özgürlükler ve insan hakları üzerinde oldukça çok durmaktadır. Özellikle *İslam'da İnsan Hakları (Hürriyât'ül-Âmme)* isimli kitabında İslam düşüncesi içerisinde özgürlüğün ve insan haklarının korunmasının ne kadar temelde olduğunu belirtmektedir (Ghannouchi, 1993: 37-44). Buna göre insan hakları yalnızca birer ehliyet değil aynı zamanda korunması devlete vazife olan emanetlerdir. Korunması en önemli olan insan hakkı da özgürlüğün sağlanmasıdır. Gannuşi'ye göre demokrasinin var olması İslam şeriatı tarafından koruma altına alınan seçme hürriyetinin hayata geçirilmesinin bir yoludur (Tamimi, 2001: 76). Ayrıca Gannuşi demokrasiyle insan haklarının korunduğu bir İslami rejimde, ateistler dâhil herkesin inanç hürriyetinin korunacağını ve farklı fikirlerin ses bulabileceğini iddia etmektedir (Derviş, 1994: 201).

Devrim sonrası Tunus'una baktığımızda toplum genelindeki temel talebin özgürlüklerin tesisi ve demokratikleşmenin sağlanması olduğunu görmekteyiz. Bu süreçte Nahda Hareketi de tıpkı diğer muhalif hareketler gibi özgür seçimlerin en kısa sürede yapılmasını savunmuş ve demokratik sistemin kurulmasını talep etmiştir. Bu bağlamda Nahda Partisinden Tunus Kurucu Meclisinde milletvekili olan Amîr el-Arîdh'e göre demokrasinin ülkede başarıya ulaşması İslam toplumuna da hizmet edecektir. Bu çerçevede Nahda Hareketi ve Partisi yeni dönemde de demokrasinin tesisi konusundaki taleplerini daima dile getirmiştir (A. el-Arîdh, mülakat, 23 Temmuz 2012). Tabii ki seçimlerin yapılması ve hükûmetin kurulması demokratik dönüşüm sürecinin sadece bir aşamasıdır. Tam anlamıyla sağlıklı çalışan bir demokrasinin oluşması zaman alan ve bu konuda ülkenin farklı kesimlerinin ciddi kararlılığını gerektiren bir süreçtir. Bu açıdan bakıldığında Nahda Hareketi'nin demokratikleşme talebinde bulunması önemlidir ancak geçiş sürecinin sıkıntıları baş göstermeye devam ettikçe ve süreç uzadıkça aynı kararlılığın gösterilmesi de Tunus toplumunun amaçları doğrultusunda gereklidir. Bu süreç tıpkı Tunus'un diğer siyasi grupları gibi Nahda Hareketi için bir imtihan süreci olacaktır. Hareketin takınacağı tavır ve eylemleri, demokratik bir sisteme olan inançlarının boyutunun anlaşılmasını sağlayacaktır.

Batı Dünyasıyla İlişkiler

Nahda Hareketi'nin Batı ile ilişkilerini fikri düzeyde ve siyasi düzeyde olmak üzere iki seviyede incelemek doğru olacaktır. Fikri düzeyde incelemekten kasıt Gannuşi ve Nahda üyelerinin Batı toplumlarında kabul görmüş olan kavramlara bakışlarını anlamaktır. Siyasi düzeyde ise Batılı devletler ve toplumlarla kurulacak ilişki temeldedir.

Bazı İslamcı kesimlerde, özellikle Selefilerde ve İran tarafından temsil edilen Şii İslamcılığında Batılı kavramlara karşı genel manada bir direniş vardır. Zira Batılı kavramların Batı felsefesinin savunduğu değerlerle birlikte geleceğini, böylece de İslami değerlerin zarar göreceğini savunurlar. Bu yüzden Batı'da yaygın olan modern kavramlar genelde kötü olarak karşılanır ve İslam medeniyetinin kendine has değerlerine bağlılık savunulur. Ancak Gannuşi'nin düşüncesindeki İslami değerlere bağlılık Batı düşüncesinin tamamen reddini gerektirmez. Gannuşi tıpkı laiklik savunucusu Arapların Batılı fikirleri sorgusuz, eleştirisiz kabul etmelerine karşı çıktığı gibi, bunları mutlak olarak reddeden yorumlara da karşı çıkmıştır (Tamimi, 2001: 36). Batı düşüncesi ve toplumlarıyla ilişkinin bir değerlendirmeye tabi tutulması yoluyla fikir alışverişi sağlanabilir. Yani İslami prensiplere ters düşmeyen şeyler Batı toplumlarından gelmiş dahi olsa bunların kabulünde bir engel yoktur, bu tam tersine olumlu bir durumdur. Burada en önemli şart Batı'dan fikir, metot ve kavramları alma sürecinin bir bağımlılık ilişkisi yaratmasından kaçınmaktır (Esposito ve Voll, 2001: 107). Zaten önceki bölümde de görüldüğü gibi demokrasi, insan hakları, özgürlükler gibi kavramlar İslam'a aykırı olmadıkları için kabul edilmişlerdir. Ayrıca Nahda Hareketi Tunus'ta muhalefette olduğu süre boyunca çoğunluk yönetimini, özgür çok partili seçimleri, azınlık haklarını ve sosyal adaleti savunmuştur. Bu bağlamda Nahda düşüncesinde amaç moderniteyi reddetmek değil, bir anlamda onu İslamileştirmektir (Jones, 1988: 21).

Toplumsal ve siyasi düzeyde Batı ile ilişkilerde en önemli konulardan biri çatışma-diyalog dikotomisi olmuştur. Bu kapsamda Gannuşi Huntington'ın medeniyetler çatışması tezine karşı çıkararak, kültürel ve dinî farklılıkların çatışma olması durumunu kanıtlamayacağını savunmuştur (Wright, 1996: 74). Buna karşılık Batı ve İslam medeniyetleri arasında diyalogün mümkün ve gerekli olduğunu, bu yolla fikir alışverişinin olumlu sonuçlar doğurabileceğini savunmaktadır (Maddy-Weitzman, 1997: 178). Zira İslam tarihine bakıldığında diğer dinlerin tanındığını ve bunlarla iyi ilişkilerin de kurulduğunu vurgulamaktadır. Bu yüzden de Batı'yla savaşmak isteyen tutucu bir Müslüman ordusu görüntüsünün hatalı olduğunu belirtmektedir (Ghannouchi, 2010a: 206-208). Bu çerçevede İslam ve Batı toplumlarının despotizm gibi ortak düşmanlara karşı birlikte hareket etmeleri gerektiğini vurgulamaktadır (Ghannouchi, 1998: 89).

Devrim sonrası süreçte Nahda Hareketi'nin önem verdiği konulardan biri de muhalefet yılları boyunca Batı dünyası ile kurulan görece iyi ilişkilerin devamı olmuştur. Nahda üyeleri devrim sonrası faaliyetlerinde "Batı'yı korkutmama" amacı gütmektedir. Bu yüzden de Gannuşi uzun sürgün yıllarından sonra Tunus'a dönüşü sırasında destekçilerinden havaalanına gelip büyük gösteriler yapmalarını talep etmiş, Humeyni'nin dönüşü gibi bir imaj oluşturmaktan ısrarla kaçınmıştır (Lynch, 2011a). Bir röportajında Batı ile ilişkiler sorulduğunda Gannuşi, Batı'yla aradaki kapının açık olmaya devam edeceğini, ancak aynı zamanda başka kapılar da açmaya çalışacaklarını belirtmiştir (al-Turki, 2011). Milletvekili Amîr el-Arîdh ise Batı'yla ilişkiler sorulduğunda Avrupa Birliği (AB) ile olan ticari ilişkilere vurgu yapmaktadır. AB'nin Tunus'un en büyük ticari ortağı olduğunu hatırlatan el-Arîdh hem fikri düzeyde hem de pratik düzeyde ilişkilerin bozulmasının mümkün olmadığını belirtmektedir. Ancak Nahda üyelerinin Batı'yla ilişkilerde üzerinde durdukları bir diğer önemli nokta da *bağımlılık* konusudur. Her ne kadar Batı'yla iyi ilişkilerin devam edeceğini belirtse de bu ilişkinin Batı'nın tek taraflı hâkimiyeti şeklinde olmayacağını, kendi bağımsız karar alma mekanizmalarını işleteceklerini belirtmektedirler (A. el-Arîdh, mülakat, 23 Temmuz 2012). Nahda temsilcileri tarafından bağımlılık meselesine vurgu yapılması hareketin bulunduğu konumu tasvir etmesi ve savunması açısından önem taşımaktadır. Hareketin bir yandan mutedil olduğu belirtilir ve bu Batılı kavramlarla olan ilişki ile desteklenirken, diğer taraftan bağımlılık vurgusu yapılarak hem diğer İslamcı grup ve hareketlere hem de Batı dünyasına bir mesaj vermeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu vurgu bir yandan Nahda'yı Batılı kavramlara kendilerini kaptırarak özden uzaklaştıkları iddiasıyla eleştiren Selefi hareketlere bir mesaj niteliği taşıırken, bir yandan da Batı dünyasına kurulacak ilişkide bir sınır çizmektedir. Hareket mensuplarının söylemlerinde dikkat çeken önemli bir diğer unsur ise diğer ülkelerle iyi ilişkileri savunurken ve bunu dış politikanın çok önemli bir parçası olarak görürken İsrail'i dışarıda bırakmalarıdır. İsrail tutumunu değiştirmedeği sürece iyi ikili ilişkiler yürütülemeyeceği vurgulanmaktadır (A. Lourimi, mülakat, 23 Temmuz 2012; al-Turki, 2011).

Laiklik, Modernite ve Sivil Toplum

Alaya Allani'ye göre modern dönemde Tunus siyasetinin en önemli meselelerinden biri -ve hatta birincisi- İslam ve siyaset arasındaki ilişki, yani laiklik mevzusudur (Allani, 2009: 257). Daha önce de belirttiği gibi Tunus bağımsızlığını kazandıktan sonra Burgiba'nın Batılılaşma yönünde gerçekleştirdiği reformların temelinde Tunus'un Arap-İslam kültüründen kopuşunu sağlamak vardı. Bu yüzden de, daha sonra İslami hareketin de doğuşunda

büyük rol oynayacağı üzere, ülkede laiklik yönünde radikal reformlar gerçekleşmiştir. Tunus'taki İslami hareketin otoriter rejimin varlığı, insan haklarına riayet edilmemesi gibi en temel eleştirilerinden biri de Tunus'un Batılılaşarak modernleşmiş, laik siyasi ve toplumsal yapısıdır. Ancak, Gannuşi ve Nahda'nın laiklik eleştirisinde dikkat çeken önemli bir nokta muğlak yorumlar yapılmış olmasıdır. Gannuşi, laiklik, modernleşme, Batılılaşma gibi kavramları kimi zaman birbirinin müteradifi kavramlar olarak kullanmıştır (Tamimi, 2001: 107). Bu sebeple laikliğin Nahda'nın gözünde Batı modelinde modernleşme ile aynı manaya geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Gannuşi, Batı'da özellikle de Fransız Devrimi'ni takip eden süreçte, gerçekleşen modernleşme ve laiklik tecrübesini yalnızca kabul edilebilir bir tecrübe değil, üstüne üstlük kendi içinde olumlu yönleri olan bir tecrübe olarak değerlendirmektedir. Zira, ona göre bu hareket, Avrupa bağlamında monarşi ve kilise ortaklığından oluşan ve halkı göz ardı eden rejimlere karşı ortaya çıkmıştır, dolayısıyla da Avrupa devletlerinde gelişim ve başarı ile sonuçlanmıştır (Ghannouchi, 2000a: 105; 2010a: 172).

Ancak Gannuşi'nin laiklik eleştirisi temelde Avrupa ile Arap dünyası ve özelde Tunus'un farklılığı noktasından başlamaktadır. Buna göre Avrupa'daki modernleşme ve laikliği Arap dünyasına taşımak isteyen liderler, Avrupa'dan farklı olan bu siyasi ve toplumsal yapıya ancak Avrupa'dakilerin başarısız bir kopyasını getirebilmişlerdir. Bunu yaparken de Avrupa'daki laiklik anlayışının gelişimi ve insan haklarının korunmasını sağlayan olumlu yönlerini göz ardı edip, bunun yerine dine karşı yıkıcı özelliğe sahip yönlerini alarak bir *sahte laiklik* düzeni oluşturmuşlardır (Ghannouchi, 2000a: 98-99; Tamimi, 2001: 112-114). Bu sahte laiklik düzeninde amaç kutsal olanla dünyevi olanı ayırmak veya değer ve inançları koruma altına almak değil, bunun yerine dinî kurumlar ve semboller üzerinde tam kontrolü sağlamaya çalışmak olmuştur. Bu sayede Arap devletleri din üzerindeki yorum -ve hatta içtihat-hakkını tekelleştirerek tıpkı Orta Çağ'da kilisenin oynadığı rol gibi din üzerinde tanımlama yapma, tasarrufta bulunma ve yorumlama yetkisini yalnızca kendinde görme durumuna gelmiştir. Tüm bunlar doğrultusunda da geçmişten kopuş ve sahte laiklik ile modernleşmeyi getiren liderler kendi otoriter rejimlerini kurabilmiş ve bunu da dinî kendi yorumladıkları -veya taraftarlarına yorumlattıkları- için rejimlerini haklı çıkararak yapmışlardır. Burgiba'nın kurduğu Tunus toplumu içerisinde bir yandan Batı modelinde modernleşmeyi sağlarken öte yandan Avrupa modelinden farklılıklar gösteren bir laiklik modeli tesis etmesi; bunu da kimi zaman ulemadan biri gibi çıkış yaparak, örneğin çalışanların performanslarını düşürmesi sebebiyle ramazanda oruç tutmalarının yanlış olduğunu belirterek gerçekleştirmesi, bunun en belirgin örneklerindedir. Böylece Tunus'ta Avrupa laikliğinin geçmişten kopuş yönü alınmış olsa da özgürleştirme ve hakları koruma yönleri göz ardı edilmiş, bunlar yerine geçmişten kopuk ve otoriter bir sistem kurulmuştur (Ghannouchi, 2010a: 182).

Otoriter Arap rejimlerinin gerçekleştirdiği eksik aktarıma karşı çıkan ve doğal farklılıklardan dolayı da hiçbir zaman Batı toplumlarında olan şeylerin doğrudan aktarılamayacağını savunan Gannuşi, eğer bir değişim ve modernleşme olacaksa bunun Tunus'un kendi mirasından, yerel dinamiklerinden ve Arap-İslam kültüründen hareketle gerçekleşmesi gerektiğini belirtmektedir (Jackson, 2006: 235). Buna göre Tunus toplumu akıl için mutlak hürriyet, ilmî faaliyetlerde hürriyetin tesis edilebilmesi, demokrasi, halk egemenliği ve sivil toplumun oluşabilmesi için moderniteyi talep etmektedir. Ancak bu modernleşme sürecinin Batı üzerinden değil, toplumun kendi iç üretiminden çıkmasını istemektedir. Gannuşi her ne kadar sekülerizmin tam olarak nasıl uygulanacağı üzerinde durmasa da daha geniş çerçeveden modernleşme sürecine bakarak, hiçbir Müslüman'ın modern siyasi ve iktisadi araçları kullanma, fikirlerden faydalanma konusunda modernleşmeyi reddetmeyeceğini iddia etmektedir. Böylece, bir etkileşim olsa da Müslümanlar kendi kültür ve geleneklerinden hareketle modernliği tanımlayabileceklerdir. Bu tanımlamadan amaçlanan şey, o mirasa ve geçmiş günlere geri dönmek değil, bilakis İslam toplumlarını modern dünyada yeniden inşa etmektir. Tüm bu alımlı ve etkileyici ifadelerle rağmen, Gannuşi modernliğin inşası konusunda *yerel miras ve kültüre dönmek* şeklinde bir öneride bulunmakla beraber bunun nasıl ve hangi yollarla yapılacağı konusunda somut bir reçete sunmamaktadır.

Gannuşi'nin laiklik ve modernleşme bağlamında üstünde durduğu konulardan biri de sivil toplum konusudur. Otoriter Arap rejimlerinde sivil toplumun zayıf olmasının sebebi olarak yine sahte laiklik ve modernleşme tecrübelerini gösteren Gannuşi, aynı zamanda Batı'daki laiklik anlayışı sonucunda ortaya çıkan sivil topluma da bir dizi eleştiri getirmektedir. Ona göre din, toplumsal hayatın dışına çıktıkça, onun savunmuş olduğu toplumsallık, diğerkâmlık gibi değerler de yerini bencilliğe ve bireyselliğe bırakmaktadır. Bunun sonucu olarak laiklik ve modernleşmeyle beraber bireysellik yükselirken insanlar çok daha atomize hayatlar yaşamakta, böylece de toplumsal yaşam büyük ölçüde göz ardı edilmektedir. Bu yüzden her ne kadar Batı'da sivil toplumun gelişmesi mümkün olsa da eksik bir yapı oluşmuştur (Ghannouchi, 2000a: 119-120). Öte yandan Gannuşi, Müslümanların kendi içinde üreteceği bir modern toplumda sivil toplumun da kuvvetli olacağını savunmaktadır. İslam toplumlarının özünde bulunan ümmet fikri böylece ihya edilebilecek ve devletten bağımsız olarak insanlar için hizmet sağlanabilecektir. Bu yüzden de Gannuşi'ye göre sivil toplumu kurmak ve güçlendirmek İslami hareketlerin önceliklerinden biri olmalıdır. Daha önce de tartışıldığı üzere siyasal ve toplumsal faaliyetlerin çakışması durumunda önceliğin toplumsal faaliyetlere verilmesi gerektiğini düşünen Gannuşi, sivil toplumu kurma ve geliştirme faaliyetlerinin devlet kurulsu da kurulmasa da devam ettirilmesi gerektiğini belirtmektedir (Ghannouchi, 2010b: 133-134).

Tıpkı modern Tunus tarihinde laiklik mevzusu önemli bir yere sahip olduğu gibi, devrim sonrası süreçte de laiklik meselesi önemli bir yer işgal edeceğe benzemektedir. Hükûmet toplumu İslamileştirme amacıyla iken ve bunun için bazı faaliyetler gerçekleştirirken, Tunus'un laik kesimi bu durumu modern Tunus'tan bir geriye dönüş olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla da laikliğin tesisi sürecinde büyük ölçüde koparılmış olan din unsurunun tekrar dile getirilmesi, Batılılaşma ve modernleşme gayretlerinin ters çevrilmesi olarak görülmektedir. Her ne kadar Nahda temsilcileri söylemlerinde toplumu İslamileştirme faaliyetlerinin özgürlükleri hiçbir şekilde kısıtlamayacağını, Tunusluların eskiden olduğu gibi yaşamlarına devam edebileceklerini söyleseler ve bunu bireysel özgürlüklerin korunması ilkesine dayandırsalar da laik kesimler bu konuda ikna edilememektedir (Lister, 2011). Öte yandan laiklik konusunda Nahda ile ilgili en büyük soru işareti, bunu tam olarak nasıl gerçekleştireceklerinin bilinmemesidir. Bir yandan toplumu İslamileştirmekten bahsederken öte yandan bundan kastın tam olarak ne olduğunu ve bunun nasıl gerçekleştirilebileceğini belirtmemektedirler (Y. Skanderani, mülakat, 23 Temmuz 2012). Bunun en belirgin sebebi olarak, uzun yıllardır fikrî olarak savundukları toplumu İslamileştirme fikrini tatbik edebilecekleri gerçek bir fırsatlarının olmamış olması ve buna bağlı olarak da teorik düzeyde çizdikleri model veya modelleri somutlaştıramamaları ön plana çıkmaktadır. Ancak, bu fikirleri eyleme dökme sürecinde izleyecekleri yolun belirsiz olması ve sonuçta ideallerindeki toplumsal yapının tesis edilip edilemeyeceğinin kestirilememesi, özellikle laik kesimlerin kafasında Nahda'ya karşı belirsizliğin daha da büyümesine sebep olmaktadır.

Devrim sonrasında Tunus'ta laiklik mevzusu tartışılmaya devam ederken, bu konuda sıcak bir tutuklama olayı gerçekleşmiştir. Bin Ali'ye karşı en ciddi eleştirilerden birini getirmesiyle ünlenen barış ödüllü Tunuslu gazeteci ve aktivist Sofiane Chourabi 2011 Ramazan'ında kamuya açık alanda içki içtiği gerekçesiyle tutuklanmıştır (Ltifi, 2012). Her ne kadar Chourabi çok kısa bir süre sonra serbest bırakılmış olsa da tutuklama olayı, laik kesimlerin korkularının daha da artmasına sebep olmuş ve tepkilerini Nahda hükûmetine yönelterek laik düzenin tehdit altında olduğu gerekçesiyle bu kişilerin gösteriler yapmalarına yol açmıştır. Chourabi'nin arkadaşı bir başka Tunuslu aktivist Marwan Maalouf'un tutukluluk süresinin bittiği gün verdiği demeçte aslında bu yasanın eski rejimden kaldığını belirterek yasayı Nahda hükûmetinin çıkarmadığını belirtmiştir. Bu tutuklamayı Chourabi gibi muhalif gazetecilerin bastırılması amacıyla gerçekleştirilmiş bir eylem olarak değerlendiren Maalouf'un asıl eleştirdiği nokta Nahda'nın din ve devlet ilişkileri konusundaki düzenlemeleri değil, bunun yerine eski rejime ait bazı yasaların hâlâ daha değiştirilmemiş olması dolayısıyla devrim reformlarının eksik kalması olmuştur (*Activist Marwan Maalouf Reacts to Sofien Chourabi Arrest*, 2012; Ghribi, 2012). Yani bir yandan laiklik tartışması alevlenirken öte yandan demokratikleşmeyle ilgili eksiklerin olması sebebiyle hükûmete tepki gelmektedir.

Bu çerçevede, hem Nahda Hareketi ve Partisinin hem de Tunus'taki laik kesimlerin Tunus toplumsal yapısının şekillenmesi konusundaki söylemlerine baktığımızda, sadece fikrî düzeyde bile bir uzlaşının sağlanması çok da kolay görünmemektedir. Daha önce de vurgulandığı üzere, Nahda Hareketi Arap-İslam kimliğinin ön planda olduğu, daha "İslamîleşmiş", aynı zamanda da herkesin bireysel özgürlüklerine saygının sağlanabileceği bir toplumsal yapı fikrini savunurken; laik kesim, Türkiye gibi bazı diğer Müslüman toplumlardaki laik kesimlerin söylemlerinde de görüldüğü gibi, Nahda'nın zaman içerisinde sıkı bir şekilde İslam şeriatına bağlı, Tunus'un alışık olduğu "Batılı" yaşam tarzının ve buna bağlı olarak da hak ve özgürlüklerin sınırlandırıldığı bir yapının tesis edileceğinden korkmaktadır. Tüm bunların yanında, başkent Tunus sokaklarındaki duvar yazılarında da "Ne laik ne de İslamcı!" gibi söylemlerle ifade edilen,¹⁷ iki ucun da kendisini temsil etmediğini düşünen bir kesim mevcuttur. Böyle bir fikrî ayrılık mevcut iken, sadece söylemlerle bir kesimin diğer kesimleri ikna etmesi çok da kolay bir durum gibi görünmemektedir. Bu yüzden de eğer Nahda Hareketi, Tunus toplumunun farklı kesimlerini, herkesin haklarını temsil edeceğine, savunacağına ve muhafaza edeceğine ikna etmek istiyorsa çok vakit kaybetmeden, söylemlerindeki toplum projesi konusunda somut adımlar atmak durumundadır. Söylemler somut bir şekilde farklı kesimlerin önüne sunulduğunda, bu toplumsal projenin hayata geçirilmesi mutlak bir sonuç olmasa da daha muhtemel bir sonuç olacaktır.

Toplumda Kadınların Konumu ve Hakları

Tunus, kadın hakları konusunda da diğer Arap ülkelerinden farklı bir yapıya sahip olduğu için kadının toplumdaki yeri hakkındaki mütalaalar hem Tunus siyasetinde hem de İslami hareket içerisinde çok önemli olmuştur. Tunus'ta laiklik ve modernleşme yönünde atılan en önemli adımlardan biri olan Medeni Kanun'un ilanı kadınlara da ciddi haklar sağlamıştır. Geleneksel İslam hukukunda var olan aile ile ilgili kurallar yerine Batı modelinde bir medeni hukuk getirilmiştir. Bunun sonucunda da Tunus çok eşliliğin yasaklandığı ilk Arap ülkesi olmuştur. Ayrıca medeni hukukla birlikte kadınlara miras hukukunda yeni haklar getirilmiş, boşanma konusunda da erkeğin elinde olan yetkinin eşiti kadınlara da vermiştir. Aynı zamanda kadınlar daimi olarak toplum içerisinde rol almaya ve çalışmaya teşvik edilmiştir. Esasında bu reformların yapıldığı süreçte, Batılı ülkelerdekilerin aksine Tunus'ta özgürlük talebinde bulunan ciddi bir kadın hareketi olmadığı belirtilmektedir. Dolayısıyla

17 Bu ifade başkent Tunus'un en büyük caddesi olan ve devrim sürecinde büyük yürüyüşlere ev sahipliği yapan Avenue Habib Bourguiba'da bir duvara yazılmıştır. (لا علماني و لا إسلامي)

bu hareketler toplumdaki gelen bir talebe cevaben değil, hükümetin reformcu politikalarından dolayı tepeden inme bir proje olarak gerçekleştirilmiştir. Yine de geliş şekli itibarıyla yukarıdan inme bir reform olsa da bu değişiklikler sonrası Tunus'ta diğer Arap toplumlarının aksine kadın-erkek arası eşitliğin görece yüksek olduğu bir düzen tesis edilmiştir (Dalmasso ve Cavatorta, 2010: 221). Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın hazırladığı 2010 yılı İnsani Gelişmişlik Raporu'na göre, Tunus cinsiyet eşitliği endeksinde dünyada 56. sırada yer almış, ayrıca Rapor'da kadın konusundaki başarılarına istinaden başarı hikâyelerinden biri olarak anılmıştır (United Nations Development Programme, 2010: 54). Bin Ali döneminde de kadın hakları siyasi söylemde ön planda tutulmuştur. Her ne kadar rejim sokaklarda demokratik kadın hakları için yapılan gösterileri bastırmasa da Batı'yla ilişkilerde İslamcılara karşı daimi olarak Tunus'taki özgür kadınların durumu vurgulanmıştır. Bunların yanı sıra, daha önce de bahsedildiği üzere şu anda bir nefret figürü olarak görülen Bin Ali'nin eşi Leila Trabelsi uluslararası kadın hakları toplantılarında boy göstermiş ve hatıra ödülleri kazanmıştır (Chrisafis, 2011).

İslami hareketin kadın konusunda eleştirisi hem Tunus rejimine hem de kendilerine yöneliktir. Gannuşi özellikle İslam'da kadının konumunu tartıştığı kitabında bu konuyu doğrudan ele almıştır. Öncelikle Tunus rejimini kadın haklarını tesis ederken aile kurumuna da zarar vermekle eleştirmektedir. Buna göre kadınlarla ilgili reformlar diğer reformlar gibi eskiyle kopuşu sağlarken olumsuz yönleri ortadan kaldırdığı gibi kuvvetli aile yapısı gibi olumlu yönleri de ortadan kaldırmıştır. Tamamen Batılı olan ve Tunus kültürüne tam anlamıyla uymayan bu model kadın-erkek ilişkilerinde ciddi farklılaşmaya yol açmış ve bunun sonucu olarak da Tunus'taki boşanma oranları ciddi bir yükseliş göstermiştir (Ghannouchi, 2011: 84-85). Öte yandan Gannuşi İslami hareketlerin en büyük eksikliklerinden biri olarak da kadın hakları mevzusunun büyük ölçüde göz ardı edilmiş olmasını göstermektedir (Ghannouchi ve Jones, 1988: 23-24). Buna göre özellikle İslam dünyasında hem toplumsal hem de siyasal alanlarda kadının konumu hakkında yanlış bir anlayış oluşmuştur. Tıpkı cahiliye döneminde olduğu gibi kadınlar hor ve hakir görülmüş, onlara hep erkeğe itaat eden ve yumuşak başlı, hakları olmayan birer birey rolü biçilmiştir. Böylece de kadının özellikle toplumsal hayattaki rolü iyice kısıtlanmıştır. Bu anlayışın bir uzantısı olarak da Burgiba'nın kadınlar konusunda yaptığı reformların hemen ardından biraz heyecanlı ve dikkatsizce tepkiler verilmiş, İslam'ın özüne uygun olan şeylerle olmayanları ayırtmaksızın eleştiri yapılmıştır (Ghannouchi, 2011: 80-85).

Bu öz eleştirileri yapan hareket kadın konusunda diğer birçok İslami harekete göre de daha farklı bir tutum takınmaktadır. İnsanlar arasındaki üstünlük ölçütünün cinsiyet veya ırk değil yeterlilik, ahlak ve çalışkanlık olduğu düsturundan hareketle kadınlar ve erkekler

arasındaki ilişkilerin ve kadının konumunun belirlenmesini savunan Gannuşi, kadının da tıpkı erkekler gibi tam bir birey olduğunu söylemektedir. Bu yüzden kadınların toplumun siyasal, ekonomik ve sosyal problemlerinin çözülmesinde erkeklerle beraber ve eşit bir şekilde rol almasının sadece bir hak değil aynı zamanda vazife olduğunu belirtmektedir (Esposito ve Voll, 2001: 111). Bu bağlamda İslami hareketler iyi kadın liderlere de ihtiyaç duymaktadır. Gannuşi'ye göre kadının en önemli görevi çocuk yetiştirmek ve gelecek nesilleri oluşturmaktır. Bunları yerine getirdiği takdirde de kadınların çalışmasında hiçbir sakınca olmadığını vurgulamaktadır. Kadının ev dışında herhangi bir işte çalışmaması durumunda bunun iş sahibi olmama anlamına gelmeyeceğini düşünen anlayışa da karşı çıkmaktadır. Buna göre ev hanımlığı da bir çalışma olarak görülmelidir, zira bu kadınlar da toplum için bir hizmette bulunmaktadır. Bu yüzden de gerekirse ev hanımlarına da maaş bağlanması doğru olacağını vurgulamıştır. Böylece gerek evde bulursa gerekse de dışarıda bulursa topluma hizmet etmiş olacağı için kadının çalışması mümkün ve doğru bir durumdur (Ghannouchi, 2011: 91-96).

Kadın konusu süregelen süreçte önemli olduğu ve Tunus, İslam dünyası içerisinde Batı'ya daha yakın bir yapıya sahip olduğu için devrim sonrası süreçte de bu mevzu en fazla merak edilen konulardan biri olmuştur. Nahda üyeleri ve Gannuşi için de kadın konusu sıklıkla işaret edilen ve vurgulanan bir konudur. Nahda Hareketi Kültür Komisyonunun toplantısının hemen akabinde komisyon üyelerinin de bulunduğu ortamda yapılan mülakata başlarken komisyon başkanı Ajmi Lourimi komisyonun neredeyse yarısını oluşturan kadın üyeleri işaret ederek, Nahda'nın her faaliyetinde kadınların yer aldığını ve hem devrim sürecinde hem de sonrasında Nahda'nın kadın üyelerinin çok aktif olduğunu belirterek bu konuya çok ihtimam gösterdikleri mesajını vermiştir (A. Lourimi, mülakat, 23 Temmuz 2012). Tıpkı bunun gibi parlamento seçimleri sonrası medyanın ve halkın karşısına çıkan Gannuşi'nin iki tarafında Nahda'nın bir grup kadın üyesiyle poz vermesi de aynı şekilde mesaj vermeyi amaçlayan bir durum olarak nitelenebilir.

Son dönemde Gannuşi ile yapılan röportajların neredeyse tamamında kadın konusu üzerinde durulan bir konu olmuştur. Gannuşi kadın hakları konusu sorulduğunda, hareketin 30 yılı aşkın bir süredir zaten kadın-erkek arası eşitliği savunduğunu, şimdi hükümete geldikleri süreçte de bu konuda bir değişiklik olmayacağını söylemiştir (al-Turki, 2011). Kadınların herhangi bir şekilde toplum hayatından dışlanması kesinlikle adaletsiz bir durum olduğunu belirten Gannuşi (Sami, 2012) çok eşlilik, evlilik ve boşanmada kadınlarla erkeklerle eşitlik verilmesi gibi meseleleri belirleyen kanunların değişimi ile ilgili herhangi bir yasa değişikliği önermeyeceklerini belirtmiştir (Lister, 2011). Ayrıca kadınların da erkekler gibi kendi hayat tarzını belirleme hakkı olduğunu belirten Gannuşi başörtüsü meselesiyle

ilgili olarak, başörtüsünü laiklik ve modernlik adına yasaklamakla İslam adına başörtüsünü zorunlu hâle getirmek arasında bir fark olmadığını söylemiş, bu yüzden de başörtüsünün Suudi Arabistan veya İran'daki gibi zorunlu hâle getirilmesinin mümkün dahi olmadığını belirtmiştir (Moshiri, 2011). Gerek hareket temsilcilerinin kadın konusuna vurgu yapmaları gerekse de Gannuşi'nin bahsedilen tutumları bir hareket/parti politikası olarak anlaşılabilir. İslami hareketler ile ilgili olan literatürde ve Batı entelektüel dünyasında bu hareketlere getirilen en ciddi eleştiri konularından biri de kadın konusudur. Bu yüzden, Nahda temsilcilerinin bu konuyu bu kadar ön plana çıkarması, diğer bazı İslami hareketlerden ayrışıklığı bu konudaki Batı toplumlarına görece yakın olan tavırlarını ısrarla kanıtlama yolu olarak değerlendirilebilir.

Nahda üyeleri ve Gannuşi'nin kadın haklarına ve mevcut yaşayışa sınırlama gelmeyeceği yönündeki açıklamalarına rağmen Tunuslu kadınlar arasında farklı görüşler ve endişeler mevcuttur. Louise Loftus imzalı *New York Times* makalesine göre bazı Tunuslu kadınlar son dönemde giyinişleri ve görünüşleri sebebiyle sözlü saldırılara uğradıklarını belirtmektedirler. Ancak aynı makaleye göre geleceğe olumlu bakmak için sebepleri olan kadınlar da vardır. Buna göre artık kadınlar Bin Ali dönemindeki gibi "talep etme hakkına sahip olmaksızın, yöneticilerin verdiği ile yetinmek" zorunda kalmak yerine artık istediklerine ulaşmak için savaşıma fırsatına sahip olmuşlardır (Loftus, 2011). Tunuslu kadınların bu karışık görüşleri arasında ise bazı gerçeklere dikkat etmek gerekir. Devrim sonrası oluşturulan Tunus parlamentosu % 27'lik oranla Arap dünyası içerisinde en fazla kadın milletvekiline sahip olan parlamento konumundadır. Bu oran aynı zamanda Fransa ve ABD'nin de içinde bulunduğu birçok Batılı ülkeden daha yüksek bir orandır. Mevcut parlamentoda 217 milletvekilinin 58'i kadındır (Sedghi, 2012). Dolayısıyla kadının devrim öncesi konumunun en azından ilk parlamento da taşındığı söylenebilir. Ancak mecliste bu kadar yüksek bir oran mevcut olsa da aynı durumun Tunus'un yeni dönemdeki ilk hükümeti için geçerli olduğunu söylemek zordur. Mevcut kabinede yalnızca bir kadın bakan vardır ve o da Cumhuriyet için Kongre Partisi (el-Mu'temer min eç'il-Cumhuriyye - المؤتمر من أجل الجمهورية),¹⁸ üyesi Kadın İşleri Bakanı Sihem Badi'dir. Dolayısıyla söylenebilir ki pek çok diğer ülkede de görüldüğü üzere kadınların siyasete katılımı, karar alma mekanizmasının üst kademelerinde alt kademelerde olduğu kadar etkin değildir.

18 Bundan sonra metinde CPR (Literatürde kullanılan Fransızca adı: Congrès pour la République) kullanılacaktır.

Yeni Dönemde Tunus ve Nahda

Yeni Rejim ve Hükümet Sonrası Tunus'un Durumu

Muhammed Bouazizi'nin kendini ateşe vermesi, başlayan gösteriler ve son olarak Bin Ali'nin 14 Ocak 2012'de Suudi Arabistan'a kaçması ile Arap devrimlerinin ilk ayağı olan Tunus, eski rejimin beklemediği bir hareketin gerçekleşmesi ve buna karşı önlem olarak karşı koyma imkânı bulamaması sebebiyle diğer ülkelerden görece kolay bir geçiş yaşamıştır. Bu süreçteki en önemli noktalardan biri de ordunun devrime verdiği destek olmuştur. Her ne kadar devrim ilk aşamada eski rejimin esas kökü olan Anayasal Demokratik İttifak Partisine değil de Bin Ali ve ailesine yönelmiş olsa da hem farklı kesimlerin değişim yönündeki ortak inisiyatifi hem de ordunun bu süreçte halkın yanında yer almasıyla görece kolay bir geçiş gerçekleşmiştir (Joffé, 2011: 518–519).

23 Ekim 2011 tarihinde gerçekleşen seçimler yeni Tunus'un inşası açısından son derece önemlidir. Zira bu kurucu meclis eski anayasanın yerine yeni dönemdeki siyaseti belirleyecek olan yeni anayasayı yazacaktır. Bu seçimlerin önemi, Arap devrimleri sonrası gerçekleşen ilk seçimler olması yönünden daha da artmıştır ve bu sebeple hem bölge hem de dünya seçimleri yakından takip etmiştir (Ulutaş ve Torlak, 2011: 7). Seçimler sonucunda gözlemcilerin raporları seçimlerin meşru olduğunu ve özgür bir ortamda gerçekleştirildiğini işaret etmiştir (Coleman, 2011). Seçim sonuçlarına göre meclisteki sandalyelerin yaklaşık % 40'ını kazanan Nahda Partisi birinci olmuş, onu sırasıyla Cumhuriyet için Kongre Partisi (CPR), Halkın Talebi Partisi (el-Arîdat'üş-Şa'biyye - العريضة الشعبية) ve et-Tekettul Partisi (et-Tekettul ed-Dimukrâti - التكتل الديمقراطي) takip etmiştir. ("et-Tevzi' Haseb'ül-İntimâi'l-Hizb," 2012) Seçimlerde Nahda Partisinin galip gelmesi, diğer muhalif partilerin de onu takip etmesi otoriter rejimden uzaklaşarak demokratikleşme yönünde radikal bir değişimin gerçekleşebileceği yönünde umutları yeşertmiştir (Ghani, 2011). Tunus'ta Bin Ali döneminde muhalefet ciddi anlamda bastırılmış olduğu için, 23 Ekim seçimleri partilerin tam olarak hazırlanıp, teşkilatlanmaları bakımından görece erken bir tarih olmuştur. Zira kimi partilerin çok ciddi teşkilatları bile olamamıştır. Ancak diğerleriyle karşılaştırıldığında muhalefet zamanlarında da görece daha oturmuş teşkilatları ve tabanı olan Nahda seçimlere daha avantajlı bir şekilde girmiş ve seçim sonuçlarının da gösterdiği üzere rakiplerinin zaafından kazançlı çıkmıştır. Gazeteci Adel Thabti'ye göre Tunus'ta hiçbir parti seçime hazır değildi. Ancak partiler arasında hazır olmaya en yakın olan parti ise Nahda'ydı, bu da onlara bir avantaj sağladı (A. Thabti, mülakat, 24 Temmuz 2012). Bu seçimleri takiben 12 Aralık'ta Munsif Marzûkî, Tunus Cumhurbaşkanı olarak meclis tarafından seçilmiştir.

Meclis seçimlerinden sonra hükûmetin kuruluşu da yeni dönem için çok önemli adımlardan biri olmuştur. Hükûmetin kurulması öncesinde bir koalisyon hükûmeti yönünde talep oluşmuş, aynı durum Nahda temsilcileri tarafından da dile getirilmişti. Seçimler sonrasında gerçekten de Nahda'nın önderliğinde CPR ve et-Tekettul'un da katılımıyla Hamadi Jebali başkanlığında bir koalisyon hükûmeti kurulmuştur. Kabinenin Dışişleri Bakanı Refik Abdüsselam her ne kadar koalisyon hükûmetinin zorlukları Tunus'ta da yaşansa bile bu durumun demokratikleşme için daha iyi olduğunu ve rejimin bir tekelin elinde olmasındansa koalisyon hükûmetinin tercih edileceğini belirtmektedir (Özhan, Davutoğlu ve Abdessalem, 2012: 5). Kurulan kabineye bakıldığında esasında biri İslamcı, biri merkez sol ve diğeri sol olmak üzere üç partinin yer aldığı görülmektedir; bunun da ilk bakışta siyasi çeşitlilik bakımından iyi olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda kabine içerisinde yer alan partilerin tamamının eski rejimden sonra bir değişimi sağlamak için istekli olması da önemlidir (Tanrıverdi Yaşar, 2012: 108–110). Ancak tabii ki her koalisyon hükûmetinde olabileceği gibi, farklı fikirlerin olduğu konularda çözüm üretmede sıkıntı yaşamaları da muhtemeldir.

Tunuslu iş adamı Yezid Skanderani'ye göre yeni dönemde Tunus'un önünde iki ciddi problem vardır; bunlar ekonominin canlandırılması ve bir toplumsal proje oluşturulmasıdır (Y. Skanderani, mülakat, 23 Temmuz 2012). İlk halk hareketinin başlamasında da büyük rol oynayan ekonomik sıkıntılar Tunus'ta önümüzdeki dönemde de kritik konulardan biri olacağına benzemektedir. Sanayi bakımından çok kuvvetli olmayan Tunus, ciddi turizm gelirlerine ve ticari faaliyetlere dayalı bir ekonomiye sahiptir. Bunun yanı sıra son yıllarda ciddi artış gösteren bir işsizlik problemi mevcuttur.¹⁹ Jebali hükûmetinin yeni dönemde, özellikle de sokaklara dökülüp haklarını arayan ve Bin Ali'nin gitmesini sağlayan halkı memnun etmek için, ülkeye ciddi ekonomik yatırımlar çekmesi ve yeni iktisadi açılımlar bulması gerekmektedir.

Burada bahsedilen toplumsal proje oluşturulması meselesi genel anlamda Tunus toplumu içerisindeki farklı kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayacak bir model geliştirilmesini kastetmektedir. Bu da esasında temelde Tunus siyasetinin temel anlaşmazlık noktalarının başında gelen laiklik meselesine dayanmaktadır. Zira Tunus içerisinde ciddi bir etnik veya dinî azınlık meselesi yoktur. Diğer birçok Arap ülkesiyle karşılaştırıldığında milliyetçiliğin de zayıf olduğu söylenebilir. Sol görece kuvvetli olsa ve geçmişte ciddi anlamda aktif olsa da eski etkinliğinde değildir. Bu durumda temel ayrım dindar/muhafazakâr kesimle laik

19 Dünya Bankasının verilerine göre 2000 sonrası Tunus'ta işsizlik oranları % 15 civarında seyrederken, aynı oran gençlerde % 30'lara ulaşıyordu (World Bank, 2012).

kesim arasındaki ayrımdır. Yakın zamanda yapılmış bir araştırma Tunus genelinde yarıdan biraz fazla olan bir kesimin seküler hükûmeti desteklediğini, kalanların ise buna karşı çıktığını işaret etmiştir (Pickard, 2011: 642). Tunus'ta Nahda Hareketi'nin ve Partisinin temsil ettiği ve Tunus toplumunun İslamileşmesini talep eden kesim ile laik olarak süregelmış Tunus'taki Batılı modern ortamı otoriter rejim boyunduruğundan çıkması durumunda tercih eden kesimin uzun vadede nasıl bir toplumsal yapı içerisinde uzlaşacağı ve bir arada yaşayacağı en kritik sorulardan biridir.

Seçimler, yeni kurulan hükûmet ve bu sorunlara bakıldığında, Tunus'un demokratikleşme yönünde ciddi bir adım attığı söylenebilir. Tunus'ta da tıpkı diğer devrimci Arap ülkelerinde olduğu gibi eski rejim tam anlamıyla temizlenmiş değildir. Hâlâ daha güvenlik güçleriyle, eski rejim döneminin ticari zenginleri ve bürokrasiyle yaşanan problemler mevcuttur. Ancak hem farklı kesimlerin değişim konusundaki istek ve kararlılıklarına bakıldığında hem de seçimin yapılması ve hükûmetin kurulması aşamalarının beklentinin üzerinde başarılı geçirildiği göz önünde bulundurulduğunda eski rejimden kopuş sürecinin tahmin edilenden hızlı olduğu söylenebilir. Otoriter kopuşla beraber başarılı bir şekilde seçimlerin yapılması ve hükûmetin kurulması demokratikleşme açısından çok önemli bir gelişme olmuştur. Bu bağlamda, eski rejimden büyük ölçüde kopuşun sağlanmasıyla demokratikleşmenin en zorlu aşaması da gerçekleştirilmiş olmuştur. Dolayısıyla demokratikleşme talebinin öncelikli kısmına olumlu bir cevap verilmiştir. Bu yüzden de, her ne kadar daha yapılması gereken çok iş olsa da, rayına girmiş olarak giden demokratikleşme konusu en ciddi engellerden biri olarak görülmebilir. Ancak demokratikleşme gelecek konusundaki temel kaygılar arasından çıkmış olsa da ekonomik problemlerin çözümü ve laiklik meselesi Tunus siyasetinin geleceği için son derece belirleyici olacaktır. Tabii ki öncelikle hükûmetin bu konular ile ilgili söylemleri bir kenara bırakıp somut projeler sunması gerekmektedir.

Bu bağlamda söylenebilir ki Bin Ali rejiminden büyük ölçüde kurtulmuş olan Tunus'ta, Mısır'daki gibi yeni rejimi geriye çeken unsurlar çok değildir. Bunlar yerine siyaseti geliştirmek için de ciddi imkânlar doğmuştur. Yani değişim için ortam büyük ölçüde hazır durumdadır. Bu aşamada Tunus'un başarısı, başta Nahda olmak üzere hükûmet üyeleri ile muhalefetin ciddi ve başarılı çalışmasıyla gerçekleşebilecektir. Tabii ki en büyük soru işareti de devrimi takip eden bu hareketli ve görece karışık ortamda hükûmet üyelerinin istekli ve başarılı bir şekilde düzenlemeler yapıp yapamayacağıdır. Bu sağlandığı takdirde Tunus'taki yeni rejimin güçlendirilmesi mümkün olacaktır. Ancak devrimlerin çetrefilli süreçler olduğunun ve değişimin zaman alacağını göz önünde bulundurulması da sürecin takibi sırasında son derece önemlidir.

Nahda Hareketi'nin Geleceği ve Önündeki Engeller

Tunus'taki İslami hareketin tarihî seyrinden de görüldüğü gibi 1970'li yıllarda hareket ilk yükselişini yaşarken ve sonrasında İran Devrimi'nin yarattığı heyecanın etkisiyle bazı konularda sonraki dönemlere göre sert görüşlere sahip olmuştur. Ancak özellikle 1980'lerle beraber hareketin esas kimliğini bulması sürecinde ılımlı İslam yönündeki söylemleri yerleşmiştir. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren hareketi takip etmek oldukça zor olmuştur. Her ne kadar Gannuşi gibi hareketin ileri gelenleri röportajlar vererek ve çeşitli toplantılara katılarak hareketin uluslararası toplumdaki tanınırlığını sürdürmeye çalışmış olsalar da, 20 yıla yakın bir süredir yasaklı ve sürgünde olan, ancak Mart 2011'de resmî olarak faaliyet izni alan hareket başta gençler olmak üzere birçok Tunuslu için de soru işaretleri taşımaktadır (Usher, 2011). Bu bakımdan Yezid Skanderani, Nahda ile Tunus toplumu arasındaki ilişkiyi yeni evli bir çiftte benzeterek, hem Nahda'nın Tunus'u hem de Tunus'un Nahda'yı yeni yeni tanımaya, keşfetmeye başladığını belirtmektedir (Y. Skanderani, mülakat, 23 Temmuz 2012). Her ne kadar bu tespit Nahda'nın örgütsel olarak var olmasa da halk düzeyinde devam eden etkisini göz ardı etse ve Nahda'yı büyük ölçüde sürgünden gelen temsilcileri üzerinden değerlendirse de, uzun süren ayrılık sonrası gerçekleşen yeni birliktelikle ilgili haklı bir noktaya vurgu yapması yönüyle doğruluk payı taşımaktadır.

Ekim 2011 seçimlerinden zaferle çıkan Nahda Partisi, hareketin genel sekreteri ve bir anlamda ikinci adamı olan Hamadi Jebali başbakanlığında kurulan hükûmetin de en büyük katılımcısı olmuştur. Bu durumda Nahda'nın hem Tunus hem de Orta Doğu siyaseti için önemi daha da artmıştır. 1980'li yıllarda hareketin görece heyecanlı genç kesimini oluşturan grupta bulunan Jebali, bu dönemlerden itibaren idari görevlerde bulunmuştur. Bin Ali dönemindeki yargılamalar sonucu 1990'da hapse giren Jebali 2006'da tekrar özgür olmuştur. Güneş enerjisi alanında mühendis olan Jebali, hareket içerisinde daha pragmatik yaklaşımları savunan, bu yüzden de Gannuşi ile bazı eylemsel farklılıklara sahip olan bir isim olarak değerlendirilmektedir (Ben Yunis, 2012: 98–100).

Nahda'nın geleceği ile ilgili en önemli soru işaretlerinden biri süreç içerisinde tek ses olarak devam edip edemeyecekleridir. Özellikle Mısır'da Müslüman Kardeşler örneğinde muhafazakâr ve reformcu kesimler arasında bir farklılaşma olması ve bunun cumhurbaşkanlığı seçimleri sürecinde Abdulmunim Ebu'l-Futuh'un ayrılması ile daha da gün yüzüne çıkması, Nahda için de benzer soruları akla getirmektedir. Ancak Adel Thabti'nin de vurguladığı gibi Nahda içerisinde mevcut durumda genç ve yaşlı kesimler arasında bu konuda ciddi bir ayrılık yoktur. Thabti'ye göre farklı düzeylerde fikrî ve eylemsel farklılıklar söz konusu olsa da mutlak noktada ortak hareket etme iradesi söz konusudur (A. Thabti,

mülakat, 24 Temmuz 2012). Bu çerçevede, yirmi yıllık bir süreçte faaliyetleri büyük ölçüde askıda bulunan hareketin idareyi şu anda sahip olan orta yaşlı ve yaşlı kesimden genç kesime bırakacağı zaman ortaya bir soru işareti çıkabilir. Çünkü baskı döneminden geçmiş şu andaki ekiple, yasaklı dönemde ve devrim sonrasında yetişmiş ekip arasında farklılıkların çıkması doğal bir durum olacaktır.

Günümüzde Nahda içerisindeki en potansiyel ayırım noktası idare konusudur. Şu anda genel çerçeve organizasyonu olan Nahda Hareketi ve aynı zamanda seçim sürecinde kurulmuş olan ve siyasi ayağı temsil eden Nahda Partisi vardır. Bu ikisi arasındaki ilişkinin yanı sıra hareketin lideri olan Gannuşî ile hükûmet arasındaki ilişkinin nasıl olacağı da merak edilmektedir. Gannuşî Tunus'a dönüşü sonrasında cumhurbaşkanlığına aday olmayacağını ilan ederek siyasi bir görev almayacağı yönündeki düşüncesini ortaya koymuştur ("Tunisie : l'islamiste Rached Ghannouchi ne sera pas candidat à la présidence," 2011). Gannuşî gerçekten de mecliste ya da hükûmette yer almamıştır ancak kendisinin Tunus siyasi hayatından tamamen soyutlanmış olduğunu düşünmek de mümkün değildir. Resmî görevi olmasa da hâlâ daha siyasi meselelerin kalbinde yer almaktadır. Bu yüzden de Gannuşî'nin hükûmet ve meclis kararlarında ne kadar etkin olacağı, hareketin liderliği ile hükûmetin liderliği arasında hiyerarşik bir ilişkinin bulunup bulunmayacağı demokratik süreçler için önemli noktalar olacaktır. Bu dikotominin bir uzantısı olarak hareket ve partinin ilişkisi de bir soru işareti oluşturmaktadır. Nahda Kültür Komisyonu toplantısında bu soru Ajmi Lourimi'ye yöneltildiğinde, komisyon üyeleri kendilerinin de bu soruya cevap arayışında olduklarını belirtmişlerdir. Lourimi de mevcut aşamada hareket ve parti arasında bağımsızlığın sağlanmadığını kabul etmektedir. Ona göre hem hareketin yasaklı olması, hem partinin yeni oluşması, hem de sürecin çok hızlı gelişmesi bu konu üzerine odaklanmaya çok imkân vermemiştir. Ancak genel çerçevede bakıldığında hareketin daha geniş kapsamlı, partinin ise daha siyaset odaklı bir yapı olduğunu belirten Lourimi, bu bağlamda Nahda Hareketi'nin toplumun her kesiminin, siyasetle ilgili olsun olmasın sorunlarıyla ilgilendiğini söylemektedir. Parti ise daha dar bir alanda faaliyet gösterip siyasi alana odaklanmaktadır. Ancak tabii ki hareketle bağlantısından dolayı parti de meseleleri salt siyasi olarak ele alamamakta, toplumun meseleleri olarak görmekte ve diğer partilerin aksine seçimlerde kazanmak için değil hizmet etmek için çalışmaktadır. Yine de bunun önemli bir soru işareti olduğunu kabul eden Lourimi normalde 4 senede bir yapılan kongrenin temelinde bu sorunu tartışmak üzere 2 sene sonra vaktinden erken yapılacağını belirtmiştir (A. Lourimi, mülakat, 23 Temmuz 2012). Lourimi'nin de kabul ettiği gibi parti ile hareket arasındaki ilişkinin yapısı, Gannuşî'nin meclisin ve hükûmetin karar alma sürecindeki rolü gibi mevzular önümüzdeki dönemde Nahda'nın Tunus demokratikleşmesinde rolü bakı-

mından ciddi önemi haizdir. Hareket temsilcilerinin açıklamaları ve mülakatlardaki ifadeleri de bu konunun kendileri açısından da sonucu merakla beklenen bir konu olduğuna işaret etmektedir.

Bölüm boyunca birkaç kez ifade edildiği gibi Nahda'nın önündeki en büyük engellerden biri Nahda'ya muhalif olan Tunusluların ve bazı Batılı medyanın Nahda'nın söylemlerini inandırıcı bulmamasıdır. Onlara göre Nahda'nın kullandığı ılımlı söylem hegemonyaya ulaşmak yolunda kullanılan bir maskedir ve bu yüzden de söylemlerinde samimi değildir. Bu çerçevede, yeterli halk desteğine ulaşıp otoritelerini kurdukları takdirde ülkenin Avrupalı turistlerden mahrum bırakıldığı, kadınların örtünmeye zorlandığı ve sosyal hayatın dışlandığı bir Tunus inşa edecekleri yönünde söylemler kullanılmaktadır (Lister, 2011; Lynch, 2011a). Özellikle Tunus'un laik kesimi zihinlerinde oluşturdukları İslami hareket tipolojisi üzerinden Nahda yönetimindeki bir Tunus resmi çizmekte, bu resim çerçevesinde de kendi özgür yaşam alanının kısıtlanacağını düşündüğü için Nahda'ya karşı tepkiyle yaklaşmaktadır. Bu noktada Nahda'nın üzerine düşen görev, eğer gerçekten söylemlerinde samimi iseler eylemleriyle bu endişeli kesimi samimiyetlerine ikna etmektir. Tabii ki başka örneklerde görüldüğü üzere, derin farklılıklardan doğan önyargıların sonucu oluşmuş endişeler, söylemler eylemlere dönüştüğü zamanlarda bile tam olarak izale olunamıyorsa da Tunus içerisindeki endişeli laik ve liberal kesimler ile ilişkilerini düzenlemek ve mümkün mertebe endişelere yanıt verebilmek Nahda'nın önündeki en büyük testlerden bir diğeri olacaktır.

Nahda'nın önündeki belki de en büyük zorluklardan biri, diğer devrimci Arap ülkelerinde de görülen, geçişi idare edebilme ve yeni koşullara uyum sağlayabilme meselesidir. Tunus'taki İslami hareket kuruluş sürecinden itibaren hep otoriter bir rejime karşı muhalefette olmuştur. Özellikle de bu muhalefetin yaklaşık son 20 yıllık döneminde yasaklı olduğu için çok aktif bir muhalefet sergileyememiştir. Her ne kadar siyasi faaliyetler için tek belirleyici olmasa da aktif olarak siyasetin içinde bulunulması yoluyla siyasi öğrenme diye adlandırılan süreçler önemlidir. Zira fikrî düzeyde olan görüşlerin pratikte karşılıklarının olup olmayacağı, ne kadarının olabileceği, aktarımın nasıl gerçekleşebileceği mevzuları bu öğrenme sürecinin sonucunda anlaşılabilir. Bir anlamda bu öğrenme süreci, siyasi aktörlerin idealleri ile gerçeklikler arasında kurmaya çalışacakları dengeyi tespit etmelerine imkân sağlar. Nahda'nın 20 yılı aşkın bir süreyle aktif bir şekilde Tunus'ta siyaset yapamamış olması bu yönden bir dezavantaj oluşturmaktadır. Yine de her ne kadar çok aktif olmasa da Nahda Hareketi siyasetin muhalefet tarafında rol almıştır. Ancak bugüne kadar hiçbir zaman yönetime geçemediği için idari tecrübesi yoktur. Siyasi öğrenme süreci genel bir süreç olmakla beraber muhalefet yapmayı öğrenme, yönetimi öğrenme gibi alt sü-

reçler de düşünülebilir. Her ne kadar hepsi aynı siyasal ortamın içinde olsa da, muhalefet oyunu ile yönetim oyununun taşları ve kuralları birbirinden farklılık gösterir. Dolayısıyla muhalefetten sonra ilk defa yönetime geçen her siyasi oluşumun zorluk yaşaması doğal bir durumdur. Nahda özelinde düşünürsek de aynı problemin olduğunu görebiliriz. Nahda her ne kadar muhalefet yapsa ve bir anlamda sokaktaki Tunus'u tanıyor olsa da, yönetim konusunda tecrübesizdir ve Tunus'un yüksek bürokratik ve siyasi oluşumlarından uzaktadır. Bu geçiş süreci de çetrefilli bir süreç olacaktır.

Nahda'nın faaliyetleri ve özellikle de fikri altyapısına bakıldığında pek çok siyasal ve toplumsal meseleye çözüm arayışı olduğu görülür. Ancak bu çözüm arayışları büyük ölçüde eleştiri üzerine inşa edilmiştir. Hareketin temel çıkış noktası otoriter Tunus yönetimini yıkmak olduğu için eleştiri üzerine kurulu bir yapının olması gayet doğaldır. Ancak muhalefette eleştiri çok önemli bir silahken, yönetim noktasında bu silah önemini kaybeder, bunun yerine yapıcı faaliyetlerin olması gerekir. Eğer bu olmazsa hem eleştirilen unsurun ortadan kalkmış olmasından hem de beklenen sonuçların alınmamış olmasından dolayı eleştiriler kendi içinde fikir ayrışmasına gidilmesine sebep olabilir. Dolayısıyla Nahda'nın bu geçiş sürecinde klasik olarak takınmış olduğu eleştirel tavrın yanına Tunus'un idaresinde bulunduğu sürece ihtiyaç duyacağı inşa faaliyetlerini de eklemesi gereklidir. Ancak bu ekleme Nahda için çok kolay olmayacaktır. Zira her ne kadar Nahda toplumsal ve siyasi sorunlara çözümler üretse de bu üretimler hep fikrî düzeyde olmuştur. Yani bir anlamda teori mevcuttur ancak bunun pratikte karşılığı belirsizdir. Örneğin 1980 ve 1990'lı yıllarda Nahda Hareketi Tunus'ta demokratik muhalif konumunda ve demokratikleşme talebi konusunda Tunus toplumunun önderleri arasında idi. Özellikle sürgün yıllarında, mağduriyetlerinin de etkisiyle bazı Batılıların gözünde ciddi meşruiyet kazandılar. Şimdi demokratikleşme yönünde eskiye göre zayıflamış bir direnç varken, fikrî düzeyde savundukları Müslüman demokrat kimliklerini ne kadar yansıtacakları henüz bir soru işaretidir. Nahda'nın teoride sahip olduğu bu fikirleri reel siyasete aktarıp aktaramayacağı durumu bu süreci nasıl geçireceğini belirleyecek çok ciddi bir imtihan olacaktır. Nahda şu anda yönetimde en büyük söz sahibi olduğu için, bu imtihan aynı zamanda Tunus için de büyük bir imtihandır.

Gerek laik kesimlerin endişelerinin giderilmesi gerekse de muhalefette savunulan değerlerin yönetimde de desteklenmesinin kanıtlanması için Nahda'nın somut adımlar atması gerekmektedir. Teorik düzeyde sahip oldukları fikirlerin öncelikle somut bir toplumsal proje olarak sunulması, sonra da bu yönde faaliyetler yapılması gereklidir. Ancak, bugüne kadar büyük ölçüde teorik zeminde faaliyet gösteren bir hareket olarak Nahda'nın öncelikle kendisi için fikirlere somut karşılıklar oluşturması gerekmektedir. Zira Nahda yetkililerine toplumu İslamleştirmenin nasıl olacağı, İslam ve demokrasinin nasıl bir arada yürütüle-

ceği, din-devlet ilişkisinin nasıl düzenleneceği sorulduğunda çok net ve spesifik cevaplar verememekte, bunun yerine teorik düzeydeki savlar çerçevesinde geniş kapsamlı cevaplar vermektedirler. En basitinden Tunus'ta demokrasi ile Nahda'nın İslami fikirlerinin uyumu sorulduğunda, Gannuşi'nin savunduğu fikirler doğrultusunda bir uyumun olacağını belirterek, demokratik süreçler sonucunda çıkabilecek kürtaj, eşcinsel hakları, feminist talepler gibi mayınlı arazilere girmekten kaçınılmaktadırlar. Aynı şekilde toplumu İslamileştirme söylemini savunurken bunun metodunun nasıl olacağı, bu gerçekleştirilirken direniş gösteren kesimlere karşı nasıl bir yol izleneceği, İslamileştirme kavramından kastın tam olarak ne olduğu gibi noktalarda somut cevaplar vermemektedirler. İşte bu sebeplerden ötürü Nahda hareketinin hem kendi taraftarları hem de muhalif sesler için, fikrî düzeyde bulunan görüşlerini somut düzeye aktarması ve bu yönde faaliyetler gerçekleştirmesi son derece gereklidir.

Genel olarak bakıldığında Nahda'nın ve Tunus'un şu anda içinde bulunduğu süreç bir geçiş sürecidir. Tıpkı başka devrim ve reform süreçlerinde de görülebileceği gibi bu sürecin kısa bir şekilde tamamlanabilmesi oldukça zordur. Bu bakımdan geçişin en az 5 ya da 10 yıl sürmesi doğal karşılanmalıdır. Bu sürece genel olarak bakıldığında Nahda Hareketi uzun yıllardır beklediği büyük bir şans yakalamıştır. Şu anda eski rejimin organlarının da gücünü kaybetmesi sonucu, siyasi düzeyde en büyük söz sahibi konumuna gelmiştir. Bu fırsatı iyi değerlendirerek hem kendi amaçlarına hizmet edip hem de Tunus siyasetini geliştirebilir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Nahda'nın bu fırsatı değerlendirebilmesi için, özellikle kendisiyle ilgili bazı engeller ve soru işaretleri söz konusudur. Yani bir anlamda, Nahda'nın önündeki en büyük engellerden biri yine kendisidir. Eğer somut adımlar atarak siyaset yapar ve toplumu ikna etme yönünde başarılı olursa bu, hem Nahda'nın hem de Tunus'un geleceği açısından fırsatların değerlendirilmesi ve başarıya ulaşılması şansını doğurur.

Sonuç

Yol Ayrımındaki Mısır ve Tunus

“Arap Baharı” sonrası Orta Doğu’da İslami hareketlerin reel siyasete etkisi artmıştır. Bununla birlikte bu etkinin “normal” bir etki olmadığı, orantısız bir etki olduğu çok net bir şekilde görülmektedir. Diğer taraftan yıllardır bu ülkelerdeki yönetim biçimlerinin insan onuruna uygun olmaması yukarıda bahsedilen İslami hareketlerin etkisini meşrulaştırmaktadır. Bu hareketlerin toplumdaki en etkin aktör olmaları, onların yetersiz de olsa örgütlü bir yapı olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu durum Orta Doğu’daki tüm ülkeler için geçerli olduğu gibi, söz konusu Mısır ve Tunus’ta da Kardeşler ve Nahda hareketleriyle kendini izhar etmektedir. Bu hareketlerin, içinde yaşadıkları toplumda kendilerinin bile beklemediği çok kısa bir süre zarfı içerisinde siyasal hayatın merkezine yerleşmeleri onlara ulusal meclislerde mutlak çoğunluk olma hakkı tanımıştır. Sürecin etkin kullanılması durumunda her iki hareket de gelecek yıllarda çok büyük kazanımlar elde edebilecektir. Bu çerçevede Kardeşler’in Hürriyet ve Adalet Partisi (% 47, 2) ve Nahda Hareketi’nin Nahda Partisi (% 40) yapılan ilk serbest seçimde geçerli oyların önemli bir kısmını elde etmişlerdir. Bunda bu iki hareketin halk tarafından siyasi aktörler arasında ülke yönetimi için uygun bulunmaları ve örgütlü yapılarının olmasından kaynaklanmaktadır. Elde ettikleri bu fırsat yeterince değerlendirilmediği takdirde gelecek yıllarda her iki partinin de oyları ve popülaritelerinde önemli düşüşler yaşanması mümkündür. Mısır ve Tunus’ta “devrim” sonrası siyasal hayatın muhalefete elverişli bir ortam oluşturması yeni ve alternatif siyasi aktörlerin hazırlıklı ve alternatiflerle toplumun karşısına çıkmasını sağlayacaktır.

Aslında soğuk savaş sonrası dünya sistemine bakıldığında gerek İslami hareketlerin yükselişi gerekse Orta Doğu bölgesindeki bu yoğun gerilim kısmen tefsir edilebilmektedir.

Soğuk savaş sonrası dönemde, dünyanın farklı bölgelerinde de bölgedeki bu gerilime benzer durumlar gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Orta Asya bölgesinde (demir perde ülkeleriyle birlikte) oluşan otorite boşluğu bir anda dünyanın ilgisini bu coğrafyaya çekmiştir. Bunun dışında yine 2000'li yıllar boyunca dünyanın farklı bir bölgesinde, Latin Amerika'da da benzer bir durumdan söz edilebilir. Latin Amerika'da yükselen sol ve sosyalist liderler bir anda dünya siyasetinde akis buldurmıştır. Orta Doğu'daki bu kaynaşın bir bakıma dünya siyasetinde soğuk savaş sonrası için bir sürekliliğin devamı olduğu söylenilebilir.

Orta Doğu'da İslamcı siyasetin teveccühe mazhar olması halkların tek başına çok fazla *dindar* olması veya başlarında *dini bir yönetim* görmek istemesiyle açıklanamaz. Bunun dışında bölgedeki değişimlerin oluşmasını bir anlık öfkeyle veya gösterilerle açıklamak da inandırıcı değildir. Örneğin, Tunuslu Muhammed Bouazizi kendi yakmasıyla bölgede bir ayaklanma olmayacağı söylenemez. Veya ABD ve Avrupalı güçler bu değişimi istemeseydi de bu değişimin olmayacağını söylemek pek mümkün değildir. Her iki unsur da sürecin hızlandırılması veya yavaşlatılmasından öte bir fonksiyon icra edememektedir. Geriye dönük bir okuma yapılırsa aslında bölge ülkelerinde, siyasal meşruiyet sorununun yanı sıra gelir eşitsizliğindeki ciddi uçurum da bu durumun uzun süre devam edemeyecek olduğunu göstermektedir. Bu şekilde bakıldığında Tunuslu pazarcının kendisini yakması bardağı taşıran son damla olduğu rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Zaten birikmiş olan enerji Bouazizi hadisesi olmasa bile çok başka bir olayda çakılacak bir kıvılcımla da bugün olduğu gibi bir alev topuna dönüşebilirdi. Bu karşılaştırma yapılırken İslamcı partilerin başarılarına gölge düşürülmek istenmemektedir. Bu başarının kendisi önemli olmakla birlikte meselelere daha yapısal bir bakışla/tavır alışla yaklaşılması durumunda, eski rejimlerden arta kalan sorunların ortadan kalkması mümkün değildir. Ayrıca Mısır ve Tunus toplumları ile bu hareketlerin yaşadığı dönüşüm gerçekleştirilirken en önemli unsurun zaman unsuru olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Mevcut problemlerin yılların biriktirdiği sorunlar olduğu göz önünde bulundurulmadan, sırf seçimler veya birtakım siyasi menfaatler edinmek için çaresiz halklara "umut" dağıtmak, işin vahametini kavramadan çabuk sonuçlar elde etmek için acele etmek, sürdürülebilir ve kalıcı bir sonuca engeldir. Buna rağmen, her iki ülkede de zaman zaman bu hataya düşüldüğü görülmektedir. Devrim süreci ve psikolojisinin etkisiyle bugünün idarecileri halklarına gerçekleştiremeyecekleri vaatlerde bulunmakta veyahut otoriter kurumların tamamen temizlenememiş olması sebebiyle daha gerçekleştirilebilir olan vaatlerini de yerine getirememektedirler. Örneğin Kardeşler mensubu Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi, göreve geldikten sonra Mısır'ın temel sorunlarını (güvenlik, trafik, yakıt, temizlik) çözmek için "100 Gün Projesi'ni" ilan etmişti. Vadenin

dolmuş olduğu bu günlerde, eskiye oranla ilerlemenin sınırlı olduğu görülmektedir. Sorun olan nokta ise yukarıda bahsedilen yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Özü itibarıyla tedrici çözüme muhtaç olan bu sorunların, hemen çözülemeyeceği aşikârdır.

Meseleyi daha geniş bir bakışla ele alırken ülke içindeki dinamikler göz ardı edilmemelidir. Çalışmanın başında da belirtildiği gibi asıl belirleyici olanlar işte bu dinamiklerdir. Bu yönden Mübarek sonrası Mısır'a ve Bin Ali sonrası Tunus'a bakıldığında bir takım noktaların öne çıktığı görülmektedir. Bunların önemli olanları çalışmanın bu kısmında değerlendirilecektir.

Her iki ülkenin kendi bünyelerindeki farklılıklardan ötürü farklı değerlendirme süreçlerine tabi tutulması, bu iki hareketin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Elbette ki birçok farklılık bulunmasına rağmen bunlardan bazıları daha fazla dikkat çekmektedir. Özellikle Nahda değerlendirmeleri için unutulmaması gereken en önemli unsurların başında, Tunus'un Batı dünyası ve Batılı düşünceyle (Batılılaşma) daha içli dışlı olan bir yapısı gelmektedir. İlhamını Kardeşler'den alsa da Tunus'a özgü bu şartların Nahda'nın fikri ve siyasi oluşumunda ciddi tesirleri olmuştur ve bundan sonraki süreçte de olacaktır. Buna karşılık, hilafetin ilgasından hemen sonra Mısır'ın modern Batı düşünce kalıplarıyla yeterince kaynaşmadığı bir dönemde kurulan Kardeşler, görece daha *steril* bir ortamda doğup ülke sathına yayılmıştır.

Devrim öncesinde Tunus rejimi Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde sadece otoriter bir yapıda olması ve dinden uzak olması yönüyle değil; aynı zamanda rejimin kamusal alanda dinî yaşamı sınırlayıcı faaliyetleriyle de Nahda'nın doğuşunda önemli rol oynamıştır. Kardeşlerin doğuşunda, dışarıdan bir baskı/sınırlamadan ziyade Benna'nın sıkça vurguladığı gibi yıllar içinde sokulmuş yanlış yorum, bidat ve hurafelere karşı Mısırlı Müslümanları bilinçlendirme amacı etkili olmuştur. Ayrıca, Kardeşler'in doğuşunda Mısır'daki İngiliz işgaline karşı direnişin de etkileri vardır. Bu yönüyle toplumsal ıslahı önceleyen Kardeşler daha serbest bir ortamda doğmuştur. Bu sebeple, her iki hareketin doğmuş oldukları toplumsal zemin sonraki dönemlerde hareketin yönelimlerinde ciddi tesirlerde bulunmuştur.

Nahda'nın ilk ortaya çıktığı 1970'lerde bazı konularda söylemleri görece sert idi. Ancak 1980'lerde hareketin asıl kimliğini bulma sürecinde "ılımlı İslam" diye tabir edilen yöndeki söylemleri geliştirmişlerdir. Örneğin ilk zamanlarda İran Devrimi'nin vermiş olduğu heyecanla Nahda, İran rejimine yakınlık gösterse de sonrasında İran rejiminin hataları vurgulanmış, şeriat kurallarının uygulanması için illa da İran'daki gibi bir rejime gerek olmadığı belirtilmiştir. Hareketin üslubundaki bu yumuşamanın çok öncelere dayanması, devrim sonrasında kurmuş olduğu siyaset için zorluklar çıkarmamıştır. Bu sebeple Nahda, Kardeşler için sıklıkla yapıldığı gibi farklı ajandalara sahip olma ithamlarıyla çok fazla karşılaş-

mamıştır. Zira Kardeşler, Kıptiler, kadınlar vb. konularda geçmişte söyledikleri ile bugün sıklıkla yüzleşmek durumundadır.

Özellikle 1990'ların başında Nahda resmen kapatılıp Gannuşi dâhil önde gelen isimleri sürgüne gönderildiği zamanlarda hareket Tunus içerisinde neredeyse tamamen yeraltında hareket etmeye devam etmiştir. Bunun yanı sıra Nahda yurt dışında faaliyetler yapmaya çalışmıştır. Bu bakımdan Mısır'da Kardeşler rejim tarafından illegal bir örgüt olarak tanınsa da hareket sosyal ve iktisadi sahada kendi yaşam alanını oluşturabilmiştir. Uluslararası toplumun baskısı ile 2000 sonrasında aktif siyaset yapılmasına kısmen müsaade edilene kadar Kardeşler sosyal alanda devletin üstlenmesi gereken birçok hizmeti Mısır halkına sunmuştur. Böylece hem yönetim bazında hem de halk nezdinde varlığını sürdürmesine imkân oluşturmuştur. Bu itibarla, Kardeşler Mısır'da kurumsal varlığını sürdürmüşken Nahda, Bin Ali yönetimindeki Tunus'ta kurumsal olarak neredeyse tamamen yok olmuştur.

Ülkelerdeki geçmiş tecrübe itibarıyla, Tunus'ta Mısır'ın aksine otoriter rejimden kopuş ve demokratik yaşama geçiş daha hızlı bir şekilde ilerlemektedir. Mısır'da yakın zamana dek olduğunun aksine Tunus'ta ilk aylardan itibaren eski rejimin güç odaklarının kontrolü ele alması gibi bir korku büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Örneğin, devrimden sonra Tunus'taki serbest seçimlerde eski rejim temsilcileri önemli bir oy elde edememiş ve seçim sonrasında eski rejim yanlılarıyla yeni rejim taraftarları arasında önemli bir gerilim oluşmamıştır. Buna bağlı olarak da Nahda'nın kendine biçmiş olduğu asil görevi demokratikleşmeyi başlatmanın yanı sıra onu daha da derinleştirmek yönünde olmuştur. Mısır'da ise demokrasi süreci çok hassas dengeler üzerinde kurulmaya çalışılmıştır. Her şeyden önce askeri vesayetin varlığı, rejim üzerinde *demoklesin kılıcı* gibi sallanmaktadır. 13 Ağustos 2011 tarihinde Mısır Devlet Başkanı Mursi'nin cesur bir hamleyle Yüksek Askeri Konsey Başkanı Hüseyin Tantavi ile Genelkurmay Başkanı Sami Annan'ı emekliye sevk etmesi önemli bir adım olarak kabul edilebilir. Fakat Mısır'daki askeri vesayet sorunu hâlâ önemini korumaktadır. Buna paralel olarak Kasım 2011'in sonunda Mursi'nin yargı ve ordunun ortaklığıyla bir darbe gerçekleştirilip anayasa referandumunun engelleneceği gerekçesiyle yargı reformu yapması ve üzerine kuvvetli yetkiler alması, eski rejim ile yeni rejim arasındaki gerginliğin devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Aynı zamanda bu olay, sonrasında tırmanan gerginlik ve Mursi'nin bir anlamda geri adım atmak zorunda kalması, mevcut hükümetin bazı politikalarındaki tecrübe eksikliğine işaret etmektedir.

Laiklik meselesi Nahda'nın geleceği için en büyük mesele olarak gözükmektedir. Bugüne kadar zaten laiklik konusu Tunus siyasal ve toplumsal hayatı için hep çok kritik bir mesele olmuştur. Ancak, baştan beri Nahda'nın laiklik anlayışı epey muğlak kalmış, bugün bile bu

konuda net bir pozisyon alınamamıştır. Mesele, geçmişte özellikle otoriter rejimle bağdaştırılarak rahatlıkla eleştirilirken son dönemdeki yeni şartlar sonrasında otoriter rejim kontrolünde olan bir baskıcı laiklik ortadan kalkmışken, "laik" Tunuslularla "dindar" Tunuslular arasındaki ilişkinin nasıl şekillendirileceği meselesi önemini korumaktadır. Nahda, söylem düzeyinde her kesimin hakkına saygı duyacağını söylüyor olsa da, ülkedeki "laik kesim" in yeni düzen hakkında ciddi korkuları ve endişeleri olduğu tespit edilebilmektedir. Ancak bu konuda her iki yöne de çekilebilecek somut bir gelişme olmamıştır. Yine de, Nahda'nın laik kesimlerin endişelerini izale etmesi -ki bu endişe zaman zaman abartıldığı düşünülse de- gelecek yönelimlerine dair vereceği en temel testlerden biri olacaktır. Bu yönüyle aralarında bazı farklılıklar bulunmakla beraber Nahda'yla 2002 yılında Türkiye'de iktidara gelen AK Parti arasında birçok paralellik vardır. Benzer bir durum Mısır için pek geçerli değildir. Her iki ülkenin mevcut anayasasında devletin dini İslam'dır ibaresi yazılmış olsa da, Tunus'un aksine Mısır'da bu ibare toplumun önemli bir kısmı tarafından içselleştirilmiştir ve yakın gelecekte bu konuda Tunus'takine benzer bir tartışmanın olmayacağı tahmin edilmektedir. Üstelik Müslüman Kardeşler temsilcileri ve hareketin siyasi kanadı Hürriyet ve Adalet Partisi yetkilileri ısrarla teokratik bir devlet kurmayacaklarını, birçok platformda ifade etmişlerdir. Buna karşılık, yeni anayasanın en önemli mesele olduğu bugünlerde, ülkedeki toplumun farklı kesimleri arasında ciddi anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır.

Her iki hareket için önemli bir husus da partileşme sürecindeki hareket-parti birlikteliği veya ayrımıdır. Bilindiği gibi 2011 "devrim"leri sonrasında her iki ülkedeki İslami hareketin içinden çıkan Hürriyet ve Adalet Partisi ile Nahda Partisinin kurulması ilk etapta çok belirgin olmasa da bir "ikiliği" veya "çift başlılığı" beraberinde getirmiştir. Tunus için, Nahda'nın gelecekte tek ses olarak devam edip edemeyeceği belirsizliğini korumaktadır. Parti ve hareket arasındaki ilişki ile başbakan ile hareket lideri arasındaki ilişkinin nasıl olacağı konusu önemini korumaktadır. Benzer bir durum Kardeşler için daha da ciddi bir ölçüde geçerlidir. Hareketin içinden çıkan parti, kurulduğundan çok kısa bir süre sonra seçimlere girip kazanmıştır. Bunun hareketin kurumsal yapısı ve örgütün tecrübesinden kaynaklandığı bilinmektedir. Ancak kuruluş aşaması için anlaşılması güç olmayan bu durumun sürdürülebilirliği konusunda soru işaretleri mevcuttur. Henüz buna dair önemli bir adım atılmadığı bilirse de, eğer hareket-parti birlikteliği sağlıklı bir zeminde tanımlanamazsa gelecek dönemde birtakım zorluklarla karşılaşılabilir. Evvela, hareketler doğal olarak *değer eksenli* bir siyaset izlerken, parti daha çok *siyasi mücadele* eksenli bir yaklaşım benimseme eğilimindedir. Her iki parti de başarılı olup olmadıklarını serbest seçimler sonucuna göre tayin edecekleri için, daha önce daraltmış oldukları hedef kitlede, bir açılım yaparak toplumun geniş kitlelerine hitap etmek için siyasi üslupta bazı değişimler/yumuşamalar yapmak zo-

rundadır. Bu yöndeki ikinci bir çatışma alanı da hareket ve bünyesindeki parti arasındaki otorite meselesidir. Örneğin, Kardeşler'in adayı olarak seçilen Cumhurbaşkanı Mursi'nin hareketin lideri Muhammed Bedii ile ilişkisinin bir ast-üst ilişkisi şeklinde sürdürülemeyeceği aşikârdır. Tüm bunlara rağmen yukarıda tartışılan bu iki hareketin partileşme süreci araştırmanın odaklandığı değişime/dönüşüme dair önemli bilgiler sunacaktır. Dönüşümün en iyi okunacağı noktalardan biri de bu konu olacaktır. Bundan sonraki süreçte hareketlerin toplum nezdinde güvenilirliklerini korumaları için hareket-parti ilişkisinin net bir şekilde belirlenmesi gerekmektedir. Aksi durumda bu ülkelerde gerekli olan siyasi istikrar sağlanamayacaktır. Bunun için hareket ile parti arasındaki bağ sürdürülse bile angaje bir yapının devamı zor gözükmemektedir. Zira bu durum hareket mensupları arasında da önemli ihtilaflara neden olmaktadır.

Tüm bunlarla beraber, değişim ve yumuşama konusuna tekrar dönülürse her iki hareketin söylemlerinde, girişte Schwedler'in özet olarak betimlediği Batılı terimler ve bakış açısından bir yumuşama olduğu doğrudur. Fakat bu, bizce onların daha önceki iddialardan vazgeçmeleri olarak değil yeni duruma uygun siyasi içtihatlar yapmaları anlamına gelmektedir. 1970'lere oranla şeriat vurgusunda bir yumuşama olduğu vakıadır, ancak her iki harekette de zaten 1980'lerin başından itibaren başlayan bir değişim gözlemlenmektedir. Dolayısıyla hem Kardeşler hem de Nahda için söylemde bir yumuşama olduğu aşikârdır. Önceki süreçlerde de ılımlı bir söylemi temsil eden Nahda'ya oranla, Kardeşler Hareketi için bu yumuşamanın daha ciddi bir ölçüde olduğu söylenebilir. Ancak bu yumuşamanın yeni süreçle açıklanması veya meselenin siyasi, kültürel, toplumsal yönleri dikkate alınmadan açıklanması yetersiz kalmaktadır. Bununla birlikte Kardeşler ve Nahda hareketleri şeriat kavramını daha geniş bir anlamda kullanmaktadırlar. Bu doğrultuda, her iki hareketin de söylemleri uzun süreçlerde okunduğu zaman "İslam'a uygun toplum" oluşturulmak istendiği görülecektir. Ayrıca Kardeşler ve Nahda'daki değişimi açıklamak gerekirse her iki hareketin de otoriter rejimler sonrası İslamcı bir hareket olmalarının yanında, siyasi bir partiye sahip olmaları değişimin yerel dinamiğini oluşturmaktadır. Değişimin bölgesel ve küresel amili olarak, her iki hareketin de devrim sonrası süreçte ülke içi politika yapmanın dışında dış politika amacı güdüyor olması gösterilebilir. Belki de bu sayede Kardeşler ve Nahda'daki birtakım değişikliklerin nedeni daha rahat anlaşılabilir. Özetle her ikisi de toplumun belirli bir kesimine hitap etmenin ötesinde, "toplumsal açılım" politikalarıyla iç politikada hedef kitleyi genişletme amacındadır. Ayrıca, küresel aktörlerle doğrudan muhatap olmaları da siyaseten bir değişimi gerekli kılmıştır. Dolayısıyla bu durum kanaatimizce, stratejik kaygılardan (ideolojik değil) kaynaklanan bir hamledir. Tüm bu mülahazalara rağmen, Kardeşler ve Nahda hareketlerine dair yapılan eleştirilerde (bilinçli ya da bilinçsiz) gözden kaçırılan

en mühim nokta; her ikisinin de toplumsal oldukları kadar birer siyasi hareket oldukları gerçeğidir.

Bunların yanı sıra, diğer İslami hareketlerde olduğu gibi Kardeşler ve Nahda hareketlerini tartışırken önemli başka bir noktayı da göz önünde bulundurmak gerekir. Her iki hareket de 2011 yılına kadar hep muhalefette yer almıştır. Üstüne üstlük daha önce de belirtildiği gibi, Nahda son yirmi yıl içerisinde yer altına çekilmek zorunda kalmış; Kardeşler ise kendilerine bırakılan siyaseten oldukça dar bir muhalefet alanı içerisinde faaliyet göstermiştir. Dolayısıyla iki harekette de teorik düzeyde önemli çıktılar olsa da hareket temsilcilerinin hiçbir zaman bunları tatbik için yeterli imkânları olmamıştır. Hareket temsilcilerinin fikrî ve ilmî yönden donanım sahibi olmaları, siyasi tecrübelerinin entelektüel birikimlerine oranla yeterli seviyede olduğuna doğrudan işaret etmez. Esasında Kardeşler ve Nahda için tatbik eylemi günümüzde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla hareket temsilcileri, sahip oldukları nazari bilgilerinin uygulanabilirliğini şimdi göreceklerdir. Bu aşamada kaçınılmaz olarak bazı fikirlerinin uygulanabilir olmadığı zamanla görülüp, değiştirme yoluna gidilebilir. Bu sebeple, yeni politika uygulamalarının henüz devam ettiği bu aşamada yapılan değerlendirmelerin daha çok bir ön değerlendirme kabilinden olduğu ifade edilmesi gerekmektedir.

Son olarak, Mısır ve Tunus belki de bundan sonraki yüzyılını belirleyecek son derece kritik bir dönemeçten geçmektedir. Otoriter rejimler sonrası bu kritik dönemde kendi kültürel kodlarından beslenerek bir siyaset izlemeleri durumunda hem kendi ülkelerinde hem de içinde buldukları bölgelerde kritik olarak addedilen meselelerde farklı bir bakış/kavrayış katma şansları yüksektir. Ayrıca Kardeşler ve Nahda geçmişin *kirli* siyasetine bulaşmadıkları için bu potansiyeli bazı diğer hareketlerden/girişimlerden daha fazla bünyelerinde barındırmaktadırlar. Uygun bir bağlamda sunduklarında, toplumsal projeleri için kendilerini destekleyecek halkları her zaman arkalarında bulma şansları da yüksektir.

Kaynakça

- Abu-Rabi', I. M. (2004). *Contemporary Arab thought: Studies in post-1967 Arab intellectual history*. London: Pluto Press.
- Activist Marwan Maalouf reacts to Sofien Chourabi arrest. (2012). Retrieved August 12, 2012, from http://www.youtube.com/watch?v=BQ_Gu75Cp84&feature=youtube_gdata_player
- Ahmed, R. S. (1989). *İslami direniş haritası: Benna'dan İslambuli'ye* (çev. C. Ağaç). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Al-Awadi, H. (2005). *In pursuit of legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak, 1982-2000*. London; New York: I. B. Tauris.
- Alexander, C. (1997). Back from the democratic brink: Authoritarianism and civil society in Tunisia. *Middle East Report*, 205, 34-38.
- Alexander, C. (2000). Opportunities, organizations, and ideas: Islamists and workers in Tunisia and Algeria. *International Journal of Middle East Studies*, 32(4), 465-490.
- Allani, A. (2009). The Islamists in Tunisia between confrontation and participation: 1980-2008. *The Journal of North African Studies*, 14(2), 257-272.
- al-Madani, T. (2001). *el-Muârada et-Tunisiyye: Neş'etuha ve tatavvuruha* [Tunus Muhalefeti: Ortaya Çıkışı ve Gelişimi]. Şam: İttihadu Kitab'ül-Arab.
- Al-Rashid, A. R. (2011, July 21). Al-Ghannushi, alcohol and the bikini. *Asharq Alawsat*. Retrieved June 30, 2012, from <http://www.asharq-e.com/news.asp?section=2&id=25966>
- al-Turki, N. (2011, December 26). A talk with the ennahda movement's Rachid Ghannouchi. *Asharq Alawsat*. Retrieved June 24, 2012, from <http://www.asharq-e.com/news.asp?id=27849>
- Anderson, L. (2011). Demystifying the Arab Spring: Parsing the differences between Tunisia, Egypt, and Libya. *Foreign Affairs*, 90(3), 2-7.
- Aneja, A. (2011, October 12). From Arab Spring to Post-Islamist Summer. *The Hindu*. Retrieved June 30, 2012, from <http://www.thehindu.com/opinion/lead/article2529040.ece>
- Arafat, A. A. D. (2009). *The Mubarak leadership and future of democracy in Egypt*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ayubi, N. N. (1991). *Political Islam: Religion and politics in the Arab world*. London, New York: Routledge.
- Belloumi, H. (2007, 4 Nisan). Bourguiba et l'İslam [Burgiba ve İslam]. *İslamiqua*. http://islamiqua.canalblog.com/archives/bourguiba_et_l_islam/index.html adresinden 12 Temmuz 2012 tarihinde edinilmiştir.

Ben Yunis, K. (2012). *el-İslamiyyun ve'l-İlmaniyyun fi Tunis* [Tunus'ta İslamcılar ve Laikler]. Tunis: Bark en-Neşr ve't-Tevzi'.

Bernamecû Hareketi'n-Nahda [Nahda Hareketi Programı]. (2011, Eylül). Tunis.

Bernamecû Hizb al-Hurriya ve'l-Adale [Hürriyet ve Adalet Partisi Programı] (2011). Kahire. http://www.hurryh.com/Party_Program.aspx#%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D9%85%D9%8A%D8%A9_%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AA%D9%83%D8%A7%D9%85%D9%84%D8%A9 adresinden 12 Mart 2012 tarihinde edinilmiştir.

Boulby, M. (1988). The Islamic challenge: Tunisia since independence. *Third World Quarterly*, 10(2), 590-614.

Bradley, J. R. (2008). *Inside Egypt: The land of the pharaohs on the brink of a revolution*. New York: Palgrave Macmillan.

Chrisafis, A. (2011, October 20). Tunisia's women fear veil over Islamist intentions in first vote of Arab Spring. *The Guardian*. Retrieved August 14, 2012, from <http://www.guardian.co.uk/world/2011/oct/20/tunisia-elections-women-grow-anxious>

Coleman, I. (2011, October 25). Democracy in development: Tunisia's election results. *Council on foreign relations*. Retrieved June 24, 2012, from <http://blogs.cfr.org/coleman/2011/10/25/tunisia-election-results/>

Cook, S. A. (2012, 27 Haziran). Three myths about the Muslim Brotherhood. *Council on Foreign Relations*. Retrieved July 12, 2012, from <http://blogs.cfr.org/cook/2012/06/27/three-myths-about-the-muslim-brotherhood/>

Dağı, İ. (2011, 15 Şubat). AK Parti modeli: "Üçüncü yol". *Zaman gazetesi*. <http://www.zaman.com.tr/ak-parti-modeli-ucuncu-yol/1093563.html> adresinden 28 Mayıs 2012 tarihinde edinilmiştir.

Dalar, M. (2012). Mısır'da Müslüman Kardeşler Hareketinin demokrasi anlayışı ve sisteme etkisi. *Alternatif Politika, Özel Sayı 1*, 48-73.

Dalmasso, E., & Cavatorta, F. (2010). Reforming the family code in Tunisia and Morocco - the struggle between religion, globalisation and democracy. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 11(2), 213-228.

Roussillon (1998). Republican Egypt interpreted: revolution and beyond (Volume 2). In M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Egypt* (pp. 334- 393). Cambridge: Cambridge University Press.

Derviş, K. S. (1994). *Raşid Gannuşi ile İslami Hareket Üzerine Söyleşiler* (çev. İ. Akbaba, R. Yıldırım). İstanbul: Birleşik Yayıncılık.

el-Benna, H. (2008). *Risaleler* (cilt 2). İstanbul: Nida Yayınları.

El-Bernamic er-riasi li'd-Doktor Muhammed Mursi [Dr. Muhammed Mursi'nin Liderlik Programı]. (2012). Dar et-Tevzi' ve'n-Neşr.

el-Beyyûmi Ganim, I. (1992). *el-Fikr es-siyâsi lil İmâm Hasan el-Bennâ* [İmam Hasan el-Benna'da Siyasi Düşünce]. Kahire: Dâr et-teviz ve'neşr el İslamiyye.

el-Ghobashy, M. (2005). The metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers. *International Journal of Middle East Studies*, 37, 373-395.

el-Sadat, A. (1978). *In search of identity: An autobiography*. New York: Harper and Row Publishers.

Emre, A. (2012a, 16 Şubat). Orta Doğu'nun şiddet sabitesi. *Yeni Şafak gazetesi*. <http://yenisafak.com.tr/yazarlar/AkifEmre/ortadogunun-siddet-sabitesi/31097> adresinden 28 Şubat 2012 tarihinde edinilmiştir.

Emre, A. (2012b, 26 Mayıs). İstanbul-Kahire ekseninde seçimler. *Yeni Şafak gazetesi*. <http://yenisafak.com.tr/yazarlar/AkifEmre/istanbul-kahire-ekseninde-secimler/32555> adresinden 15 Mayıs 2012 tarihinde edinilmiştir.

Erkilet Başer, A. (1999). *Orta Doğu'da modernleşme ve İslami hareketler*. Ankara: Hece Yayınları.

Esposito, J. L., & Piscatori, J. (1991). Democratization and Islam. *The Middle East Journal*, 45(3), 427-440.

- Esposito, J. L., & Voll, J. O. (2001). *Makers of contemporary Islam*. New York: Oxford University Press.
- et-Tevzi' Haseb'ül-İntimâi'l-Hizb [Partilere göre dağılım]. (2012). *El-Cumhuriyye et-Tunisiyye el-meclis el-vatani et-te'sisi* [Tunus Cumhuriyeti Kurucu Ulusal Meclisi]. http://www.anc.tn/site/main/AR/docs/compos_partis.jsp adresinden 14 Ağustos 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Filali-Ansary, A. (1996). The challenge of secularization. *Journal of Democracy*, 7(2), 76-80.
- Geisser, V., & Gobe, É. (2007). La question de "l'authenticité Tunisienne": Valeur Refuge d'un régime à bout de souffle [“Tunuslu orijinallık” meselesi] *L'Année du Maghreb*, 3, 371-408.
- Geisser, V. (2011, 30 Ocak). Interview inédite de Rached Ghanouchi, leader historique du mouvement Tunisien « Renaissance » [Tunuslu Nahda Hareketi lideri Raşid Gannuşî'nin yayınlanmamış mülakatı]. *Oumma*. <http://oumma.com/Interview-inedite-de-Rached>. adresinden 12 Haziran 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Ghani, M. (2011, 29 Aralık). Les Tunisiens fondent leurs espoirs de reprise sur Ennahda [Tunuslular yenilenme ümitlerini Nahda üzerinde birleştiriyor]. *Magharebia*. <http://magharebia.com/cocoon/awi/xhtml1/fr/features/awi/features/2011/12/29/feature-01> adresinden 12 Ağustos 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Ghannouchi, R. (1984a). el-Islam ve'l-unf [*İslam ve şiddet*]. *el-Makalât* içinde (s. 171-180). Paris: Karavan li't-Tab' ve'n-Neşr ve't-Tevzi'.
- Ghannouchi, R. (1984b). es-Sevrat'ül-İraniyye sevra İslamiyye [*İran Devrimi, İslam Devrimidir*]. *el-Makalât* içinde (pp. 75-84). Paris: Karavan li't-Tab' ve'n-Neşr ve't-Tevzi'.
- Ghannouchi, R. (1993). *el-Hürriyât el-âmme fi'd-devle İslamiyye* [*İslami devlette genel özgürlükler*]. Beyrut: Merkezû Dirasat el-Vahdet'ül-Arabiyye.
- Ghannouchi, R. (1998). Participation in non-Islamic government. In C. Kurzman (Ed.), *Liberal Islam: A sourcebook* (pp. 89-95). New York: Oxford University Press.
- Ghannouchi, R. (2000a). Secularism in the Arab Maghreb. In A. Tamimi & J. L. Esposito (Eds.), *Islam and secularism in the Middle East*. New York: New York University Press.
- Ghannouchi, R. (2000b). *Min tecrûbeti el-Hareket'ül-İslamiyye fi Tunis* [Tunus'taki İslami hareketin tecrübesi]. Londra: el-Merkez el-Meğaribi l'il-Buhus ve't-Terceme.
- Ghannouchi, R. (2010a). *Laiklik ve sivil toplum* (çev. G. Topçu). İstanbul: Mana Yayınları.
- Ghannouchi, R. (2010b). Islamic movements: Self-criticism and reconsideration. In I. M. Abu-Rabi' (Ed.), *The contemporary Arab reader on political Islam* (pp. 130-134). Pluto Press.
- Ghannouchi, R. (2011). *Kur'an ve yaşam arasında kadın* (çev. M. Coşkun). İstanbul: Mana Yayınları.
- Ghannouchi, R., & Jones, L. G. (1988). Rashid al-Ghannouchi: "Deficiencies in the Islamic movement". *Middle East Report*, 153, 23-24.
- Ghribi, A. (2012, August 6). Tunisian journalist Sofiene Chourabi's lawyer says arrest was without legal basis. *Tunisia-Live*. Retrieved August 12, 2012, from <http://www.tunisia-live.net/2012/08/06/tunisian-journalist-sofiene-chourabis-lawyer-says-arrest-was-without-legal-basis/>
- Girardon, J. (1993, 29 Nisan). Rached Ghannouchi: "Pour quoi je suis islamiste" [Raşid Gannuşî: Ben neden İslamcıyım?]. *L'Express*. http://www.lexpress.fr/actualite/monde/afrique/rached-ghannouchi-pour-quoi-je-suis-islamiste_605310.html adresinden 12 Haziran 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Gürseler, C. (2007, 22 Mart). Mısır Anayasası'ndaki değişiklikler ve Müslüman Kardeşler Örgütü. *Hürriyet*. <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=6372106> adresinden 16 Temmuz 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Halliday, F. (1990). Tunisia's uncertain future. *Middle East Report*, 163, 25-27.
- Hamdi, M. E. (1996). The limits of the Western Model. *Journal of Democracy*, 7(2), 81-85.

- Harnisch, C., & Mecham, Q. (2009). Democratic ideology in Islamist opposition? The Muslim Brotherhood's "civil state". *Middle Eastern Studies*, 45(2), 189-205.
- Hasen, S. (2011). Hivar mea Abdulmunim Ebu'l-Futuh [Abdulmunim Ebu'l-Futuh ile söyleşi]. *Cemaa' fi ezme: Hivarat mea kade ve mütemerridiin* [Cemaat krizde: Yöneticiler ve karşı gelenlerle söyleşiler] içinde (pp. 49-70). Kahire: Mektebet Medbuli.
- Hia, B. (2000). *Müslüman Kardeşler'in doğuşu* (çev. İ. Toker). İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Hinnebusch, R. A. (1985). *Egyptian politics under Sadat: The post-populist development of an authoritarian-modernizing state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hochman, D. (2007). Divergent democratization: The paths of Tunisia, Morocco and Mauritania. *Middle East Policy*, 14(4), 67-83.
- Hopwood, D. (1993). *Egypt: Politics and society, 1945-1990*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hüseyin, A. (1990). *Orta Doğu'da devlet ve terör* (çev. T. Cevdet). İstanbul: Pınar Yayınları.
- İzzetbegoviç, A. (2010). *İslam deklarasyonu* (çev. R. Ademi). İstanbul: Fide Yayınları.
- Jackson, R. (2006). *Fifty key figures in Islam*. London: Routledge.
- Joffé, G. (2011). The Arab Spring in North Africa: Origins and prospects. *The Journal of North African Studies*, 16(4), 507-532.
- Jones, L. G. (1988). Portrait of Rashid al-Ghannoushi. *Middle East Report*, 153, 19-22.
- Kefi, R. (1999). Comment les Islamistes ont été vaincus [İslamcılar nasıl yenildi]. *Jeune Afrique, 2000-2001*, 34-44.
- Khan, M. (2001). The political philosophy of Islamic resurgence. *Cultural Dynamics*, 13(2), 211-229.
- Khiari, S., & Lamoum, O. (1999). Tunisie: des Élections en trompe-l'oeil [Tunus: Sahte seçimler]. *Politique Africaine*, 76, 106-115.
- Kutub, S. (1992). *Son sözler: Beni niçin idam ettiler* (çev. B. Bezirci). İstanbul: Nehir Yayınları.
- Lee, R. D. (2008). Tunisian intellectuals: Responses to Islamism. *The Journal of North African Studies*, 13(2), 157-173.
- Lister, T. (2011, October 28). After the Arab Spring: Islam, democracy, bikinis and polygamy. *CNN*. Retrieved June 30, 2012, from http://articles.cnn.com/2011-10-28/opinion/opinion_analysis-libya-islam_1_nessma-tv-rachid-ghannouchi-islam-and-democracy?_s=PM:OPINION
- Loftus, L. (2011, November 21). Mixed messages for Tunisian women. *New York Times*. Retrieved August 12, 2012, from <http://www.nytimes.com/2011/11/21/world/middleeast/mixed-messages-for-tunisian-women.html>
- Ltifi, A. (2012, August 5). Press freedom prize winner arrested on claims of drinking alcohol in public. *Tunisia-Live*. Retrieved August 12, 2012, from <http://www.tunisia-live.net/2012/08/05/press-freedom-prize-winner-arrested-on-claims-of-drinking-alcohol-in-public/>
- Lütfü, S. (2012). Şehid İmam Hasan el-Benna ve Filistin meselesi. *Hasan el Benna ve Müslüman Kardeşler Sempozyumu kitabı* içinde (s. 175- 236). Ankara: Artus Basım.
- Lynch, M. (2011a, June 29). Tunisia's New al-Nahda. *Foreign Policy*. Retrieved June 30, 2012, from http://lynch.foreignpolicy.com/posts/2011/06/29/tunisia_new_al_nahda
- Lynch, M. (2011b, December 5). Rached Ghannouchi: The FP interview. *Foreign Policy*. Retrieved June 30, 2012, from http://mideast.foreignpolicy.com/posts/2011/12/05/ghannouchis_advice
- Maddy-Weitzman, B. (1997). The Islamic challenge in North Africa. In B. Maddy-Weitzman & E. Inbar (Eds.), *Religious radicalism in the greater Middle East* (pp. 171-188). London: Frank Cass.
- Moshiri, N. (2011, February 7). Interview with Rachid Ghannouchi. *Al-Jazeera*. Retrieved June 30, 2012, from <http://www.aljazeera.com/news/africa/2011/02/2011233464273624.html>

- Mitchell, R. P. (1969). *The society of the Muslim Brothers*. London: Oxford University Press.
- Mucez Bernamec'il Hizb al-Hurriya ve'l Adale [Hürriyet ve Adalet Partisi programının kısa özeti] (2012). Kahire.
- Murphy, E. C. (1997). Ten years on Ben Ali's Tunisia. *Mediterranean Politics*, 2(3), 114-122.
- Muslim Brothers form Egypt party. (2011, April 30). *BBC*. Retrieved July 14, 2012, from <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-13249434>
- Özhan, T., Davutoğlu, A., & Abdessalem, R. (2012). *Arab Spring, Tunisia and Turkey* (SETA Policy Debate No. 7). Ankara: SETA.
- Pickard, D. (2011). Challenges to legitimate governance in post-revolution Tunisia. *The Journal of North African Studies*, 16(4), 637-652.
- Ramadan, H. (2006). el-Fikri el-liberali ve müstakbel et-teharrukat el-ictimaiyye zat el-merciyyeed-diniyye: el-Bahsani'l adale [Liberalizm fikri ve dini kaynağı olan toplumsal hareketlerin geleceği]. *el-Harekat el-ictimaiyye fi el-alem el-Arabi* [Arap dünyasında toplumsal hareketler] içinde ((pp. 373–407). Kahire: Mektebet Medbuli.
- Ramazan, T. (2005). *İslami yenilenmenin kökenleri Afgani'den el-Benna'ya kadar İslam İslahatçıları*. İstanbul: Anka Yayınları.
- Sami, S. (2012, 11 Nisan). Réflexions d'un islamiste éclairé [Aydınlanmış bir İslamcının düşünceleri]. *Al-Ahram Hebdo*. <http://hebdo.ahram.org.eg/arab/ahram/2012/4/10/livr1.htm> adresinden 30 Haziran 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Schwedler, J. (2011). Can Islamists become moderates? Rethinking the inclusion-moderation hypothesis. *World Politics*, 63(2), 347-376.
- Sedghi, A. (2012, March 7). International women's day 2012: Women's representation in politics. *The Guardian*. Retrieved August 12, 2012, from <http://www.guardian.co.uk/news/datablog/2012/mar/07/women-representation-in-politics-worldwide>
- Shahin, E. E. (1997). *Political ascent: Contemporary Islamic movements in North Africa*. Boulder: Westview Press.
- Shehata, S., & Stacher, J. (2006). The brotherhood goes to parliament. *Middle East Report*, 240. Retrieved January 12, 2012, from <http://www.merip.org/mer/mer240/brotherhood-goes-parliament>
- Sorokin, P. A. (1957). *Social and cultural dynamics: A study of change in major system of art, truth, ethics, law, and social relationships*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Tamimi, A. (1998). Democracy: The religious and the political in contemporary Islamic debate. *Encounters*, 4(1), 35-64.
- Tamimi, A. (2001). *Rachid Ghannouchi: A democrat within Islamism*. New York: Oxford University Press.
- Tanrıverdi Yaşar, N. (2012). Tunus'ta demokratikleşme sürecinin kavramsal değerlendirilmesi. *Akademik Orta Doğu*, 6(2), 99-114.
- Tiruneh, G. (2004). Democratic development in Botswana and Tunisia: A comparative analysis. *Journal of Contemporary African Studies*, 22(1), 13-28.
- Translation: Muhammad Badie's acceptance speech. (2010, January 17). *Ikhwanweb*. Retrieved July 14, 2012, from <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=22674>
- Tunisie : l'islamiste Rached Ghannouchi ne sera pas candidat à la présidence [Tunus: İslamcı Raşid Gannuşî başkanlığa aday olmayacak]. (2011, 30 Ocak). *Le Monde.fr*. http://www.lemonde.fr/afrique/article/2011/01/30/tunisie-l-islamiste-rached-ghannouchi-ne-sera-pas-candidat-a-la-presidence_1472796_3212.html adresinden 12 Ağustos 2012 tarihinde edinilmiştir.

- Ulutaş, U. ve Torlak, F. (2011). *Devrimden demokrasiye Tunus'un seçimi* (No. 46). Ankara: SETA.
- United Nations Development Programme. (2010). *Human Development Report 2010*. New York: Palgrave Macmillan.
- Usher, G. (2011, April 30). The reawakening of Nahda in Tunisia. *Middle East Report Online*. Retrieved June 30, 2012, from http://www.merip.org/mero/mero043011?ip_login_no_cache=e433a8450cc6979bcbf93e738c342240
- Vandewalle, D. (1988). From the new state to the New Era: Toward a second republic in Tunisia. *The Middle East Journal*, 42(4), 602-620.
- Ware, L. B. (1988). Ben Ali's constitutional coup in Tunisia. *The Middle East Journal*, 42(4), 587-601.
- Watt, W. M. (1989). *Islamic fundamentalism and modernity*. London, New York: Routledge.
- Willis, M. J. (2006). Containing radicalism through the political process in North Africa. *Mediterranean Politics*, 11(2), 137-150.
- World Bank. (2012 *World Development Indicators (WDI)*. Retrieved August 12, 2012, from <http://databank.worldbank.org/>
- Wright, R. (1996). Two visions of reformation. *Journal of Democracy*, 7(2), 64-75.
- Zahid, M. (2010). *The Muslim brotherhood and Egypt's succession crisis: The politics of liberalisation and reform in the Middle East*. London; New York: I. B. Tauris.
- Zollner, B. H. E. (2009). *The Muslim Brotherhood: Hasan Al-Hudaybi and ideology*. London, New York: Routledge.
- Zubaida, S. (2000). Trajectories of political Islam: Egypt, Iran and Turkey. *The Political Quarterly*, 71(1), 60-78.

Mülakatlar

- Dr. Ahmed Muhammed Zaid ile mülakat. (2012, 18 Temmuz). Kahire.
- Hasan Abdulgani ile mülakat. (2012, 19 Temmuz). Kahire.
- Walid Haddad ile mülakat. (2012, 20 Temmuz). Kahire.
- Doha Samir ile mülakat. (2012, 21 Temmuz). Kahire.
- Dr. Kemal Habib ile mülakat. (2012, 21 Temmuz). Kahire.
- Seyful İslam el-Benna ile mülakat. (2012, 22 Temmuz). Kahire.
- Ajmi Lourimi ile mülakat. (2012, 23 Temmuz). Tunus.
- Amir el-Aridh ile mülakat. (2012, 23 Temmuz). Tunus.
- Yezid Skanderani ile mülakat. (2012, 23 Temmuz). Tunus.
- Adel Thabti ile mülakat. (2012, 24 Temmuz). Tunus.

